

PAPER DETAILS

TITLE: Prens Sabahaddin

AUTHORS: M Cavit TÜTENGİL

PAGES: 176-220

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4582>

PRENS SABAHADDİN

(1877 - 1948)

I

Tanzimat'tan 1908'e doğru

İkinci Meşrutiyet hâdiselerinde fikir adamı ve aksiyon adamı olarak birinci plânda yer işgal eden Prens Sabahaddin Tanzimat'tan itibaren şuur peyda eden Avrupalılaşma cereyanının mühim bir merhalesini ifade eder. İmparatorluğu ayakta tutabilmek endişesiyle ele aldığı meseleleri, çok tenkit edilen "Tanzimatın ikiciliği"ne düşmeden halle teşebbüs edişi, Tanzimat görüşünün tarih seyri içinde aldığı şekil bakımından az calibi dikkat değildir.

İster (..harici tesirlerin empoze ettiği bir ıslâh teşebbüsü) (1), ister ("keyfilik" ten "hukukî" liğe, "kanunsuzluk" tan "meşrutiyet" e, "emniyetsizlik" ten "emniyet" e geçişi) (2) ifade etsin; ister (Avrupalılaşma siyaseti altında eski dinî medeniyeti ve hukuk felsefesini devam ettirmek) (3) şeklinde anlaşılın, Tanzimat hâdisesi Osmanlı İmparatorluğunda bir bünye tahavvülünü ifade eder.

Şark'ı ve Garb'ı aynı zamanda yaşatmak tecrübesiyle girişilen bu hareketin (...kollayıcılık, telifçilik ve ikilik) (4) vasfı üzerinde müttefikane durulmuş, Tanzimat zihniyetinin (hilâfetçi ve saltanatçı, Osmanlıcı, mutlakiyetçi, ...tedricci ve idarei maslahatçı, atıfetçi, garbı üstün görücü, garpten medet umucu) (5) olduğuna işaret edilmiştir.

Muvaffakiyetsizlik ve bocalama âmillerinin başında iki ayrı medeniyetin "tefekker" ve "teknik" i arasında kurulmasına çalışılan tesanüdün, bu tesanüt üzerine oturtulmak istenen "dünya görüşü" nün bulunduğu muhakkaktır.

Garplılaşma hareketlerinin değilse bile Tanzimat'ın başladığı tarih olan 1839 Gülhane hattı hümayunu Devlet-vatandaş münasebetlerini tanzim etmek bakımından ileri atılmış bir adım olarak te-

lâkki edilebilir. Muzaffer Avrupa muvacehesinde hükümrân olmakta devam edebilmek yanında Fransız İhtilâlinin dünyaya yaydığı fikirler karşısında türlü ırk, dil, din ve milliyetlere mensup insanları aynı camianın fertleri olarak yaşatmak endişesi de gerek Tanzimat Fermanının neşri, gerekse Fermanın muhtevası üzerinde müessir olmuştur.

1839 Fermanının ruhu (...emniyeti can ve mahfuziyeti ırz ve namus ve mal ve tayini vergi ve asakiri muktaziyenin sureti celb müddeti istihdamı kaziyelerinden ibaret..) olup bu kaziyelerin (...tab'ai saltanatı seniyemizden olan ehli islâm ve mileli saire bu müsaadati şahanemize bilâ istisna mazhar olmak üzere..) (6) halkların hukukî müsavâtı üzerine müesses oluşundaydı.

1856 da neşredilen Islahat Fermanında (...Gülhanede kıraat olunan hattı hümayunum ile ve Tanzimatı Hayriyem mucibince her din ve mezhepte bulunan kâffe tab'ayı şahanem hakkında bilâ istisna emniyeti can ve mal ve mahfuziyeti namus için tarafı eşrefi Padişahanemden vâd ve ihsan olunmuş olan teminat bu kere dahi tekid ve teyid) (7) kılınmakta, böylece 1839'dan 1856'ya kadar geçen 17 yıllık zamanda müsbet bir adımın ileri atılamadığı açığa vurulmaktadır. (...Türkiye'de Tanzimatın birkaç ricali hükûmetten başka taraftarı yoktu ve bunlar dahi düveli ecnebiyenin tesiriyle islâhatın lüzumunu anlamışlar ve islâhatı mesleki siyasiyelerine esas ittihaz etmişlerdi.) (8) vakıası muvaffakiyetsizliğin sebebinin yeniliğe taraftar olanların azlığı karşısındaki kalabalık muhafazakârlar zümresinin mevcudiyetinde olduğunu gösteriyorsa da esas sebebi, "fikir" ile "aksiyon" arasında kurulması gerekli ve zarurî olan bağıllığın, fikri kâğıtta ve sözde bırakan gevşekliğinde aramalıdır. "Yapmak" tan ziyade "Yapıyor görünmek" in hâkim olduğu idarei maslahat zihniyeti, yeni ve eskinin mücadelesi başladıktan sonra yerini, edebî hareketle desteklenecek olan, daha rasyonel bir zihniyete bırakacaktır. Bu tebeddül, Tanzimat görüşünün *Hükûmet memuru*'ndan *Fikir adamı*'na geçmesiyle başlamıştır, denebilir.

Bir sebepler kompleksi sonunda — ki bu sebepler arasında ruhî âmillere de yer vermek icap eder — fikir adamlarının taazzuvuna şahit oluyoruz. Bu taazzuv "*Yeni Osmanlılar Cemiyeti*" nin 1865'te gizli olarak faaliyete başlamasıdır.

"Türkistanın erbabı şebabı" nın zihniyetine tercüman olan M. Fazıl Paşa'nın (...insan olanda islâhat ve vatan gayreti bulunmak

iktiza eder.) (9) sözü ve bu sözü "murad" olarak bir zümreye atfetmesi (...idarei mutlakının, idarei meşruteye tahvili için ittihaz olunacak tedabir) (10)i kendilerine gaye yapanları tarih sahnesine çıkarmaktadır.

İstanbul'dan uzaklaştırılmak üzere olan Ziya ve Namık Beylere Paris'te bulunan M. Fazıl Paşa'nın gönderdiği (Gayet vâsi olan sahai hürriyette vatanın saadet ve selâmetine kaleminizle hizmet etmek zamanıdır. Sizi, bu hizmeti birlikte ifa için Paris'e davet ediyorum.) (11) cümlelerini ihtiva eden mektubu 17 Mayıs 1867'de bu davete icabetin fiiliyatına sebep olacaktır. (12) Avrupa matbuatının «Jeunes-Turcs» kelimesiyle adlandırdığı mücahitlerimiz «vatanın saadet ve selâmetine» kalemleriyle hizmet etmek için Avrupa merkezlerinde çalışacaklardır.

Bu kaçıştan otuz küsur sene sonra, aynı gaye ile ve gönül rızasıyla Paris yolunu tutacak olan Prens Sabahattin, yalnız *görünüş* olarak değil, *duyuş ve düşünüş* olarak ta "Avrupaya doğru" nun yeni bir devamı oluyor.

Paris, Londra ve buna inzimam eden Cenevre neşriyat faaliyeti Ziya ve Namık Kemal Beylerin hakikaten kalemleriyle giriştikleri bir mücadele devresidir. Bazı görüş farklarının onlardan ayırdığı Ali Suâvi de, daha sonra canını uğrunda vereceği davası için neşriyat yapmaktadır.

Ziya Paşa ve Namık Kemal'in Hürriyet'te intişar eden makaleleri Tanzimat devrinde ecnebi müdahalesi, Tanzimat adamlarının ve yaptıkları işlerin tenkidi, Tanzimat esnasında memleket iktisadiyatının içinde bulunduğu fena vaziyet, istikrazlar, ecnebilerin Türkiye'de emlâk sarfına müsaade edilmesi ve Tanzimat maarifi etrafında ne düşündüklerini ortaya koyuyor. (13)

Yeni Osmanlılar'ın Tanzimat adamlarına karşı ileri sürdükleri itirazlardan birinin "Tanzimattan sonra şeriat dışında kanunlar yapmağa teşebbüs" etmek olduğunu ileri süren makale sahibi ile beraber (Yeni Osmanlılar, Tanzimat hattının siyasi ehemmiyetini inkâr etmemekle beraber siyasi haklarımızın temini için kâfi olmadığında ısrar ediyorlar.) (14) diyebiliriz.

(14) Muharrem 1284 cumartesi gecesi, menfi bulunduğu Kastamonu'dan atla İnebolu'ya.. (15) kaçarak, nihayet Messina'da Namık Kemal'lere yetiştigi söylenen Ali Suâvi, ilerifikirleri sebebiyle, az zaman sonra arkadaşlarıyla geçinemiyor. Hilâfeti reddedişi, cüm-

huriyetçi oluşu, dil davası etrafındaki fikirleriyle bilhassa nazarı dikkati celbetmektedir. (Başta “Ziya Paşa” ile “Namık Kemal” olmak üzere “Yeni Osmanlılar” Devlet kanunlarında şeriatın esas tutulmasını isteyerek İslâm fikhını müdafaa ederlerken “Ali Suâvi” fıkıh ve usul-i fikhın aleyhinde yazılar yazıyor ve Devlet idaresinde dinle dünyanın birbirinden ayrılmasını istiyordu.) (16)

Kısaca temas ettiğimiz bir devrin bazı fikir adamlarında şahit olduğumuz gayret ve didinmeler ilk meyvasını Birinci Meşrutiyet şeklinde 1876’da vermişse de pek kısa süren bu devri, menfaları ve zindanlarıyla, sansürü ve hafiyeleleriyle, uzun bir istibdat zamanı takip etmiştir. İçin için yanan eski ateş 1908’de İkinci Meşrutiyet’e imkân verecektir. İkinci Meşrutiyetle pek yakın alâkası olan Sabahaddin’in hayatı ve fikirlerine geçmeden önce XIX. asır Türkiye’sinin bir zaruret halinde hissettiği “Reform ihtiyacı” üzerinde durmalıyız. Bu ihtiyacı sebeplerine bağlayabildiğimiz nisbette *ictimai mesele*’nin felsefi ve içtimai bir tarzda vaz’ını cevaplandırmış olacağız.

II

İçtimai Reform İhtiyacı

Osmanlı İmparatorluğunda XVI. asırdan sonra tevali eden askerî mağlubiyetler, ekseriya ele alındığı gibi, inhitatta bir “sebe p” olmaktan ziyade türlü âmillerin hazırladığı bir “netice”-dir. Maddî ve mânevî âmillerin son tahlilinde elde kalan şey “*gerinde sayan Asya*”nın yanında, ileri teknik ve fikirle mücehhez “*yeni bir Avrupa*”nın meydana çıkmasıdır. Avrupa - Asya tezaadı, önceleri gururumuzun görmemize mâni olduğu bir tezat halinde için için devam ederken gelişmekten geri kalmamış, “hiç olmazsa askerlikçe” geriliğimiz tasdik edilmekle başlanan uzlaşma havası, kendimizi toptan inkâra kadar varmıştır. Tezadın şuuruna varmanın marazî şekilde tezahürü addedeceğimiz “başını kuma gömen devekuşu zihniyeti” ile “iflâs ettiğimizi haykıran aşağılık duygusu” yanında, necatı mazide ve Şarklı kalmakta arayan muhafazakâr entellektüellerle, hal çaresini Garp zihniyetini tevarüste arayan ileri fikirli yer alır. İleri-geri fikir mücadelesi halinde devam edegelen tezat, İmparatorluk’tan Millî bir Devlet’e varıncaya kadar geçirdiği istihalelerle bir bünye tahavvülünü ifade eder.

XIX. asrın sonlarında en had şekilde tezahür eden içtimai reform ihtiyacı, "içtimai mesele" ile tev'em olagelmıştır. Meselemizi, ondokuzuncu asra takaddüm eden hâdiselerin ışığında ele almanın bizi daha isabetli neticelere götüreceği muhakkaktır.

(...Türkiyede içtimai meselelerin ilmi ve hasbî surette tetkik edilmesi yolunda hazırlayıcı tesirleri..)(1) olduğu söylenen lâyiha-lar, bu bakımdan üzerinde durulmağa değer eserlerin başında gelir. Lâyihacılığın yanıbaşında, XVI. asırdan itibaren hâdiseleri sadece hikâye etmekle kalmayıp, (kıssacılık yanında muhakeme ve tetkike de yer açmağa, içtimaiyatın taslağı olan bir nevi "Tarih felsefesi" yapmağa)(2) başlayan Türk müverrihlerinin, Kâtip Çelebi'den Cevdet Paşa'ya kadar, bir İbni Haldun mektebi meydana getirdiklerini de söyleyelim.

XVII. asrı karakterize etmek üzere ele aldığımız "Nizamı Devlete müteallik Göricele Koçi Beyin seadetlü mehabetlü râbi Sultan Murad Han Gaziye verdiği risale"; tok ve realist ifadelerle zamanın hastalıklarını ortaya koyuyor. "Haremi Hümayuna hilâfı kanun Türk ve yürük ve çingene ve yahudi ve bi din ve bi mezhep nice kallâş ve ayyaş şehir oğlanları girer oldu." diyen Koçi Bey (Bundan böyle bir tedarük görülemezse ve zeamet ve timar erbabına verilmezse bu derme çatma asker ile din ve Devlete lâyük bir hizmet görülemez.)(3) neticesine varıyor. Diğer sayfada rastladığımız bir cümle ilme belbağlandığını gösteriyor: "...malûmu Hümayun ola ki şer'i şerifin bekası ilimledir, ve ilmin bekası ülema iledir."

Müsamaha ile âlemin elden gideceği, zalimlerin cezasının görülmek gerektiği ortaya konulduktan sonra zeamet ve timar teşkilâtı ile Yeniçeri taifesinin bozulması üzerinde etraflı bir şekilde durulmaktadır. "Menasıbı Padişahi" nin "rüşvet ile naehline verilir olduğu"ndan acı acı şikâyet eden Koçi Bey, bir sebepler zinciri halinde sıraladığı şu fikirleri ileri sürecektir: (Velhasıl Saltanatı Aliyyenin şevket ve kuvveti askerile ve asakirin bekası hazine iledir, ve Hazinenin tahsili reaya iledir, ve reayanın bekası adlû dad iledir. Hâlâ âlem harap ve reaya perişan ve noksan üzere ve erbabı seyf bu halde. Bir taraftan memaliki islâmiyye elden gitmekte, yine tedbiri görülmez ve ilâcı sorulmaz; envai sefahet eksilmez. Bu gaflet ne gaflettir.)(4)

Selim III. e, Sadrazamına : (Benim vezirim; Bugünden itibaren rüşvet alıp zulüm edenleri bilüp ligarazin ketmederseniz vallahi

ben elbet duyarım. Âba ve ecdadım ervahı için evlâdım dahi olsa kıyarım ve siyaset ederim. Böyle bilüp öyle hareket edesin.) (5) em-rini verdirten hâdise, Koçi Bey için de çok ehemmiyetlidir. O da şöyle yazıyor: (Malûmu Hümayunu şehriyarî ola ki: zulmü rüşvet her kangı Devlette ki peyda ve aşikâr oldu, ol Devlet harabü yebab ve berkeştei ruzigâr oldu. Bu cümle ahvali kütübi tevarihde bu min-val üzere tahkik ve beyan olunmuştur.) (6)

Koçi Beyin bu realist ifadelerinden sonra ütopye varan istek-lerde bulunacağını zannedenler aldanırlar. Çünkü, ona göre hal ça-resi olması lâzım gelene hasreti ifade eden şu sualin içindedir: (Dünyadan garaz kalkıp, rüşvet bertaraf olsa ve her mansıb ve her dirlik ehil ve müstahıkkına verilse seadeti uzma değil midir?) (7)

Koca Sekbanbaşı'nın "Şehzade Sultan Mustafa" ya takdim et-tiği lâyiha ((Hulâsetül kelâm fi reddül avam) XVIII. asrın sonunda en mühim meselenin askerî inhitata karşı çare aramak olduğunu belirtmektedir. Rahatsızlık veren dahili gaileler (âlemin mizacı bo-zuk olmağla..) (8) izah edilmekteyse de, bu izah tarzı her kötülüğe sebep olarak memlekette yapılan yenilik hareketlerini misal göste-ren muhafazakârlara karşı verilmiş bir cevap olsa gerektir.

Lâyihanın başlıca mevzuunu, Avrupa usuliyile yeni bir ordu-nun tanzimi meselesi teşkil ediyor. Ordu mensubu olan müellif, esir-liği esnasında edindiği kanaat ve içtimai hayatımız üzerinde yap-tığı müşahedelerden faydalanarak, adeta bir Garplı görüşüyle, ele aldığı meseleyi soğukkanlılık ve hassasiyetle tahlile cehdediyor. Gerek Şehzadeyi yeni bir ordunun lüzumu ve Avrupa usulü üzere hazırlanması bakımından ikna edici fikirleri, gerekse eski ordunun kuruluşu ile şimdiki hali arasında yaptığı mukayeseler bu tahlil işi-nin halline doğru atılmış başarılı adımlar olarak görünüyor.

Mahmut II'ye sunulan "Ragıp Efendinin Islâhat lâyihası" işe mıntaka tetkik ve araştırmalarından başlaması bakımından, daha önceki lâyihalara nazaran parçadan bütüne gitme temayülünü taşı-yor.» Sancak ve sancak kazalarına tayin olunacak memurlar halkın tasarrufunda bulunan menkul ve gayrimenkul malı tespit etmeli, ev-kaf emlâki meydana çıkarılmalı, bakımsızlıktan harap olan vakıf, cami, medrese, mektep v.s. Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin alacağı tedbirlerle kurtarılmalı, mal mülk ve arazi tahriri sonunda halka ait hayvanlar ve servet anlaşılacağından, vergi hakkaniyet üzere tarholunmalı» gibi temenniler lâyihanın hâkim fikirlerini teşkil et-

mektedir. Ragıp Efendi fikirden aksiyona geçmek hususunda isticâl göstermektedir: «İşbu mevaddın tecrübe ve nümunesine irade-i seni-yeleri müteallik ve müsaade-i devletleri buyurulursa evvel emirde bu kullarını sancakların birisine memur tayin buyurup bimennihi ve keremihi tealâ bir sene zarfında bermantuk-ı emr-i âli ve bermuceb-i lâyiha rü'yet ve tekmil defterlerini der-i bar-ı şevket-makarr-ı mülûkâneye irsal ve manzur-ı devletleri buyuruldukta badehu münasib ve müstahsen buyurulduğu halde emsaline nazaran icrasına teşebbüs olunması.» (9) nı istemektedir.

Abdûlmecit zamanında hazırlanan "Meclisi âlî lâyihası" nda rüşvetin kaldırılması üzerinde duruluyor. İsfendiyyar oğullarından Şemsi Paşa'nın «Bugün sultan Murat Hazretlerine büyücek bir rüşvet kabul ettirdim. Badema bu lezzet dimağı selâtinde mustakir olur ve intizamı devletin inhilâlini icap ederek, ben dahi ecdadımın intikamını almış olurum.» (10) diyerek tahmin ettiği inhilâl ve dilettiği intikamın alınmakta olduğu, rüşvetin kaldırılması için bu lâ-yihada rastladığımız şu tavsiyelerden anlaşılmaktadır: (...halkı irtikâptan kurtarmak için bir takım taayyüş kapuları açup ve usul ve idarei zatiyeyi yoluna koyup herkesi geçinmek için babı devlete düşürmekten ve yağmageran gibi hazineye üşürmekten kurtarmak ve ehil olarak istihdam olunan memurini devleti ihtiyacen veya ihtiyaten irtikâba sevkeden halâtta beri eylemek..) (11)

1839 ve 1856 Fermanlarını da, adı geçen lâyihalara resmî makamlarca yapılan bir ek olarak telâkki etmek, bir haksızlık olmasa gerektir.

Bir iç sıkıntısı yaratmasını tabii karşıladığımız, ıslahat fikirleri ve tavsiyelere mevzu olan hâdiseler yanında, "...şaşkın bir bedbinliğe karşı ümit telkini maksadiyle.." yazıldığı söylenen, "İstikbalimiz emindir: çünkü.." diye başlayan paragrafların on defa teker-rür ettiği Namık Kemal'in kaleminden çıkan bir makale (12) itimat ve emniyet havası yaratmak gayretini güdüyor. Aynı gayret Namık Kemal'e "can çekişen millet" için

Hakir olduysa millet şanına noksan gelir sanma

Yere düşmekle cevher sâkıt olmaz kadr-ü kıymetten (13)
mısralarını söyletecek,

Sana senden gelir bir işte ancak dâd lâzımsa

Ümidin kes zaferden gayrıdan imdad lâzımsa
mısralariyle kendine inanmaya davet edecektir.

Ümit havası yaratmağa cehdeden mısraların yanında, inkiraz psikolojisini paylaşan, cemiyetten şikâyet eden şiirleri Ruhi-i Bağdadî'den Ziya Paşa'ya kadar, uzun bir zaman çevresinde takip etmek mümkündür.

Tanzimat tercümeciliğine kısa bir göz atış bile, sistemsiz olmasına rağmen, felsefe vadisinde yapılan tercümelerde bir ihtiyaç endişesi bulunduğunu gösterir. Montesquieu, Rousseau.. gibi mütefekkirlerden eserler tercüme edilmesi sebepsiz değildir. Tanzimatın ilk yıllarında tanınmağa başlanan XVIII. asır felsefesi (Fransız XVIII. asrı) Edebiyatı Cedide ile pozitivizme mühim bir yer verir. H. Taine'i(14) estetik endişelerle tanıtan "Serveti Fünun" olmuştur. Bunlar gözönünde tutularak (...pozitivizm bize ilim yolundan değil, ancak edebiyat yolundan girebildi.) (15) demek doğru olur. Daha sonra Aug. Comet'a karşı sempati duyan Ahmet Rıza, Spencer'in mekanik tekâmülcülüğünü devam ettirenler ve bir sistem teşkil etmekten uzak, dağınık, mütenevvi fikir kırpıntılarıdır.

Henüz gözlerimiz kendimize çevrilmiş değildir. Tanzimattan beri devam eden "dağınık ve tesadüfi" tercümeciliğimiz şaşkınlığımızı artırmış, hayat nazari felsefe yerine içtimai felsefe zaruretiyle mütefekkirlerimizi karşı karşıya bırakmıştır. Köklü fikir kaynaklarından mahrum olan düşünce âlemimizde pek te muvaffakiyetli sayılamıyacak telif teşebbüsleri ve "*adapte mütefekkir*" tipiyle karşılaşmamızı bir kader yazısı olarak anlamak yerinde olur. İşte, bir müstesnasiyle, XX. asrın ortalarına doğru temadî eden XIX. asır.

Cumhuriyet'ten önceki fikir hayatımızın en büyük mütefekkiri olarak tanılan Ziya Gök Alp bile Tanzimattaki Şark - Garp tezadının dışında mütalâa edilemez. Pek de muvaffakiyetli olmayan bir telif tecrübesine girişen Gök Alp'e (... bu telifiyle Tanzimat zihniyetinin en tam ve sistemli mütefekkiri(16) olduğunu söylemek yerinde olur. Medeniyet-hars ikiliği, son mümessilini Ziya Gök Alp'te bulan Tanzimatçılığın kendisidir.

Şark zihniyeti içinde, teokratik bir devlet olarak gelişen, askerî nüfuzu günden güne azalan ve dahilî gailelerle uğraşan Osmanlı İmparatorluğu bünye değiştiriyor, Şarktan Garba dönüyor. İşte, bahis mevzuu ettiğimiz "*içtimai mesele*" nin başlıca sebebi; münevverleri pek yakından alâkadar eden, onları gelişigüzel veya esaslı içtimai reform ihtiyacıyla karşı karşıya bırakan ana mevzu.

İmparatorluğun içinde bulunduğu durum, Avrupa'nın takındığı tavır gözönünde bulundurulacak olursa fikrin yanında aksiyonun neden bir zaruret olduğu, içtimai felsefelerin neden kaçınılmaz bir vakıa olarak ortaya çıktığı daha iyi anlaşılır. Bilgi nazariyesinden siyasî felsefeye yükselen yavaş ve temkinli filozof yerine, içtimai meselelere muayyen bir görüş zaviyesinden bakabilecek içtimaiyatçıya lüzum hissediliyor. Bu lüzum, cemiyet hayatının deva isteyen mütenevvi dertlerine bizzat hayatın gerektirdiği bir zaruretti.

Mevzuumuza girmeden önce, sözlerimizi birkaç cümle ile hü-lâsa etmek icap etse (Siyasî felsefe ancak "Genç Türkler" hareketi ve Meşrutiyetten sonra bir taraftan Ziya Gökalp'in İçtimaiyat cereyanı, diğer taraftan Sabahaddin'in Meslekî içtimai'si ile modern ve Avrupaî bir şekle girmiş ve memleket meselesine tekabül eden içtimai felsefe halini alabilmiştir.) (17) diyebiliriz.

NOTLAR :

I —

- (1) H. Ziya ÜLKEN — Tanzimattan sonra fikir hareketleri — Tanzimat 1. 1940, sf. 757.
- (2) Dr. H. VELDET — Kanunlaştırma hareketleri ve Tanzimat — Tanzimat 1. 1940, sf. 139.
- (3) Z. Fahri FINDIKOĞLU — Tanzimatta içtimai hayat — Tanzimat 1. 1940, sf. 658.
- (4) A. H. ONGUNSU — Tanzimat ve âmillerine bir bakış — Tanzimat 1. 1940, sf. 8.
- (5) Cemil BİLSEL — Tanzimatın haricî siyaseti — Tanzimat 1. 1940, sf. 696-98.
- (6) Tanzimat Fermanı — Tanzimat 1. 1940, sf. 48 - 49.
- (7) İslâhat Fermanı — Tanzimat 1. 1940, sf. 56 - 57.
- (9) ENGELHARD — Ali Reşat — Türkiye ve Tanzimat — 1328, sf. 217.
- (9) TASVİRİEFKÂR — 1 Haziran 1909. — EBÜZZİYA — Yeni Osmanlıların sebebi zuhuru.
- (10) TASVİRİEFKÂR — 20 Haziran 1909.
- (11) TASVİRİEFKÂR — 13 Haziran 1909.
- (12) TASVİRİEFKÂR — 14 Haziran 1909.
- (13) İhsan SUNGU — Tanzimat ve Yeni Osmanlılar — Tanzimat 1. 1940, sf. 777 — 857.
- (14) Aynı yazı, sf. 844.
- (15) İ. Hâmi DANİŞMEND — Ali Suâvi'nin Türkçülüğü. 1942, sf. 11.
- (16) Aynı eser, sf. 21.

II —

- (1) Z. Fahri — Türklerde içtimaiyat tarihçesi. İ Ş, sayı 3 - 4.

- (2) Aynı makale.
- (3) Koçi Bey risalesi — (A. Kemali AKSÜT. İstanbul, 1939) sf. 32.
- (4) Aynı eser, sf. 50.
- (5) Tarih Vesikaları — sayı 1, sf. 45.
- (6) Koçi Bey risalesi — sf. 73.
- (7) Aynı eser, sf. 75.
- (8) KOCA SEKBANBAŞI — Hülâsetül kelâm fi reddül avam. İstanbul, (t.s.) (Tarihi Osmanî Encümeni mecmuasının ilâvesi) sf. 10.
- (9) Ragıp Efendinin islâhat lâyihası — Tarih Vesikaları, sayı 5, sf. 368.
- (10) Koçi Bey risalesi — (A. K. Aksüt'ün mukaddemesinde) sf. 4.
- (11) Meclisi âli lâyihası — Tarih Vesikaları, sayı 1, sf. 49.
- (12) M. Nihat ÖZÖN — Namık Kemal ve İbret gazetesi, İstanbul, 1939. sf. 29 - 34.
- (13) Sadettin Nüzhet — Namık Kemal, hayatı ve şiirleri. İstanbul, 1933.
- (14) Bak. Ahmet Şuayb — Hayat ve kitaplar, İstanbul, 1329 (ikinci tabı) sf. 5 - 200.
- (15) H. Z. ÜLKEN — Türkiye'de pozitivizm temayülü. İnsan, sayı 11.
- (16) H. Z. ÜLKEN — Tanzimata karşı. İnsan, sayı 1.
- (17) H. Z. ÜLKEN — Tanzimattan sonra fikir hareketleri. Tanzimat 1. İstanbul, 1940. sf. 775.

Prens Sabahaddin

I — A i l e m u h i t i

Mehmet Sabahaddin, Abdülmecid'in kızı ve Abdülhamit'in kardeşi Seniha Sultan'ın oğlu olmakla yanlış olarak Osmanlı hanedanı mensub sayılmıştır. Prens kelimesinin kullanılması da bundan ileri gelmektedir. Seniha Sultan'ın, (kelimenin gerçek mânasından hakikî bir Avrupalı) (1) olduğuna işaret edilen bu kadının Sabahaddin üzerinde ne dereceye kadar müessir olduğunu bilmiyoruz. Aile muhiti itibariyle Avrupalılarla temas etmenin yaşayışta olduğu kadar edebî zevkte de tesirden hali kalmadığı görülüyor.

Damat Halil Rifat Paşa'nın oğlu olan Damat Mahmut Celâleddin Paşa (1853 - 1903) fikirleri ve hareket tarzı ile oğlu üzerinde çok müessir olmuştur. "A s a f" mahlesiyle şiirler de yazan Paşa, (yirmidört yaşında vezir, yirmibeş yaşında Adliye Nazırı) (2) olmasına, daha sonraki inziva hayatında rahat içinde bulunmasına rağmen Abdülhamit rejiminden memnun değildi. İstibdatla esaslı bir şekilde mücadele edebilmek için Avrupa'ya kaçmaktan çekinmedi; oğulları Sabahaddin ve Lütfullah Beylerle birlikte 14 Aralık günü

1899'da, deniz yoluyla Fransa'ya kaçtı.(3) Kaçış haberi Saray muhitinde endişe ile karşılanmış, rivayete nazaran Abdülhamit firar haberini alınca düşüp bayılmış ve uzun müddet kendisini toplıyamamıştı.(4) Avrupa'ya giden tren ve vapurlarda sıkı araştırmalar yapılırken Celâleddin Paşa ve oğulları 21 Aralık ayında Marsilya'ya çıkıyorlardı.(5)

Celâlettin Paşa, ölümüne kadar geçen zamanda (18 Ocak 1903) gayet hareketli bir hayat yaşadı. Paris'ten Cenevre'ye, Cenevre'den Kahire'ye, Kahire'den Korfu'ya, tekrar Paris'e ve nihayet vefat ettiği Brüksel yanındaki Uccles'e gitti.(6) Korfudan Parise dönerken Romada da ikamet ettiğine işaret edelim.(7)

Jön-Türkler muhitinde "h a r e k â t ı n e c i b a n e" kelimesiyle tavsif edilen hâdisesi Abdülhamit için bir iftira vesilesi oldu. Paşa'nın Abdülhamide yazdığı mektuplardan birinde şu satırları okuyoruz: (Vatanın sebebi felâketi, bunca denaet ve cinayetlerin sebebi hakikisi sizsiniz. Döktüğünüz kanlar, söndürdüğünüz hanemanlar ve uydurduğunuz yalanlar herkesçe malûmdur. İslâm ve hristiyan binlerce nevi beşer mahvoldu.

Hayatınıza suikast ve zevcenizin mücevheratını sirkat eylediğimi, henüz sabi addettiğiniz oğlumu kandırıp kaçtığımı vesile ederek şehbenderlerle süferaya tevkifimi emrettiğiniz zaman nefsinizde hiçbir hacalet hissetmediniz mi?) (8)

Abdülhamit sadece iftira ile iktifa etmiyerek, Avrupada neşriyat yapan Türklerin memlekete avdetini, aksi halde medeni haklarından iskat ve mülklerinin zapt edileceğini ilân edecektir. Celâlettin Paşa neşrettiği protestoda bu kararı "dini Muhammedinin evamirine", "Gülhane hattihümayununun mealine", memleketteki bilcümle kanunların ahkâmına mugayir bulduğu için reddediyor, (İstanbul'a avdet bahsine gelince: Sultan Hamid islahat kabul etmedikçe ben İstanbul'a gidemem.(9) diyor.

Abdülhamit bir adım daha ileri giderek Paşanın idamına karar veriyor.

Paris sefirinin 2 Temmuz 1317 tarihli telgrafında: (..pejmürde kıyafetle ve yüzüne kadar inmiş yağlı bir şapka ile otuzbeş derece sıcak havada bile rop dōşambriye benzer kışlık ve soluk paltolu ve kirli yakalıkla ve küçük yelek ve kirli alacalı palyaçovari kostüm ve birbuçuk franklık hazır didon şapkasiyle sokaklarda volta vurmakta..) (10 olduğunu söylediği M. Celâlettin Paşa davasına ina-

nan adamın azmi ve pervasızlığı ile Padişah Abdülhamide şiddetli mukabelelerde bulunuyor. Paşa 1900'de (Ben müslümanım ve Türküm; fakat ırk ve din ayırt etmeksizin vatanıma hizmet etmek arzusundayım.) (11) demişti.

Erken ölümü "hizmet arzusu" nu neticelerine kadar götürmesine mani oldu. Büyük oğlu Mehmet Sabahaddin Babasının davasını devam ettirecektir.

II — Fikri hazırlığı

Okulunun bir kitap bütün hayat boyunca insan üzerinde müessir olabilir. Sabahaddin'in hayatında bunun bir misalini görüyoruz. E. Demolins'in "A quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons?" adlı eseri onun hayat gayesini çizmiştir denebilir.

1877'de doğan Sabahaddin Avrupaya kadar geçen ilk gençlik hayatı, fikri hazırlığı bakımından bazı hareket noktalarını işaretlemektedir. 20 yaşında iken Lamartine'den "Jocelyn" i türkçeye çevirdiğini, 1899'da Pendiği terkederken radyografi tecrübeleri yaptığı laboratuvarının bulunduğunu biliyoruz.(1)

Arabça, farsça ve fransızca küçük yaşta vakıf olan Sabahaddin temayülüne uygun eserleri seçmekte gecikmiyor. İbnül-Emin M. Kemal Bey, Pendikteki köşklerine gittiği bir günde Paşa'nın büyük mahdumunu imtihan ettiğini şöylece anlatmaktadır: (Mahdum Bey, İbni Haldun Mukaddime arabiyyesinden lâalettayin bir sahife açarak lisanı maderzadı gibi kemali suhulet ve fasahat ile okudu; vukufi tam ile tercüme etti.) (2) İbni Haldun Mukaddimesini okuyan bir gencin Le Play mektebine alâka duymasını tabii karşılamalıdır.

Halit Ziya Uşaklıgil, Paşanın evine yaptığı bir ziyareti bahis mevzuu ettiği makalesinde Sabahaddin ve Lütfullah Beylerin geniş bilgi ve görüşleri hakkındaki hayranlığını ifade ediyor.(3)

Prens'in Paristeki hayatının, tamamen etüde tahsis edilmiş bir inziva içinde geçtiğini öğreniyoruz.(4) Bir diğer muharrir okuduğu müellifler arasında Haeckel, Büchner, Fouillée, Le Play, E. Demolins isimlerini zikrediyor.(5)

Biyoloji ve tıp sahasındaki malûmatından hayranlıkla bahsedilen Prens'in H. Poincaré'nin eserlerini büyük bir dikkatle okuduğuna şahit oluyoruz. Müsbet ilimlere karşı beslediği alâka onu natüralist ve pozitivist cereyanlara yaklaştırmaktadır.

P. Fesch, Prensın Elisée Reclus ve Le Play ile tanıştıklarından da bahsediyor. (6) Le Play 1882'de ölmüş olduğuna göre ortada bir hata bulunduğu aşikârdır. E. Reclus Sabahaddin'in fikirleri üzerinde oldukça müessir olmuş görünüyor. "Les Turcs et le Progrès" adlı yazısı(7) E. Reclus'ün fikirlerinden mülhem olarak yapılan bir izah tecrübesi şeklinde telâkki edilebilir.

"Science sociale" cilerle teması Mektebin meşhur âlimleriyle şahsi dostluğa kadar varmıştır. Bu arada bilhassa E. Demolins ve P. Descamps ile olan münasebetleri zikredilebilir. Prensten naklettiğimiz aşağıdaki satırlarda bu dostluğun iş beraberliğine kadar inkişaf ettiği görülmektedir. Demolins'in ölümünden, İngiliz terbiyesinin ruhuna nüfuz etmenin elzem olduğundan bahseden Sabahaddin yazısına şöylece devam ediyor. (..Mektebi içtimamızın bugün en metin, en muktedir bir dimağı ilmiyesi olan Mösyö Descamps'ı bu noksanı ikmale davet eylemiştik. Mösyö Descamps tek-lifimizi büyük bir memnuniyetle kabul etti ve müstereken çizdiğimiz program dairesinde bu sene İngiltereye icrayı tetkikata gitti. Vasil olduğu neticeler şimdi «İngiliz mekteplerinde terbiye» ün-vaniyle İlmi içtima risalesinin bütün bir nüshasında neşr ediliyor.) (8) Aynı işbirliğini P. Descamps da bahis mevzuu etmektedir.(9)

Bunlara ilâveten "hem filozof, hem de hükûmet adamı" olduğuna işaret edilen Fransanın sabık Hindicini valisi ve Bahriye nazırı Delanson ile tanışmasının hayatında müessir olduğuna işaret eden bir yazıyla karşılaşılıyor.(10)

Bir Türk muharriri (A. Cevdet) 1918'de yazdığı makalesinde "Prens Sabahaddin Beyi tamam 18 sene evvel Pariste tanıdım. Nazarlarındaki nüfuza, fikirlerindeki vüs'at ve isabete hayran oldum.) (11) demişti.

Avrupalı bir müellif te 1909'da intişar eden eserinde şunları yazıyor: (Les hommes d'une haute intelligence sont rares partout; les hommes d'une haute valeur morale sont plus rares encore: le prince Sabahaddine possède ces deux très rares qualités, et je suis certain que la Turquie, si Dieu le lui conserve, en pourra tirer le plus grand profit.) (12)

Muhtelif tesirlerin, sosyoloji ve etnografyaya yakın alâka duyan Sabahaddin üzerinde meydana getirdiği ilk kanaat, Osmanlı İmparatorluğunun bünyesinden de hareket ederek şu olmuştur:

Memleket siyasi ıslahattan önce içtimâî ıslahata muhtaçtır. Prensın siyasi aksiyon gayesi kadar fikirlerini de anlamak için bu hareket noktası gözden uzak bulundurulmamalıdır.

III — Siyasi aksiyon gayesi

Prens Sabahaddin memlekete dönünceye kadar (eylül 1908) İstibdatla mücadele etmek yolunda çalıştı. Bir taraftan muhtelif gruplar arasında işbirliği tesisine gayret ederken diğer taraftan da Türk davasını Garb dünyasına tanıtmak için vesilelerden faydalanmasını bildi. Onun sevki idaresinde çalışan bir Cemiyet, cemiyetin fikirlerini yayan bir organ vücut buldu. Ahmet Rıza Beyin Sabahaddini "Osmanlı vatanperverlerinin ümidi" diye selâmlaması(1) nezaket icabı söylenilmiş bir söz olmaktan uzaktır.

Sabahaddin ve kardeşi Lütfullah tarafından imzalanan bir Beyanname, gayeyi vazıh bir şekilde ortaya koymaktadır. 1901 yılı içinde neşredilen bu beyanname, 1902 yılının 4 ve 9 şubat tarihleri arasında Pariste toplanan Osmanlı kongresi murahhaslarına da arzedilmişti. Kongrenin 27 Ocakta toplanmak istenmişken polis müdürlüğünce müsaade edilmediği için tehir olunduğunu yazan bir gazete (Kongreye Romanyadan, Mısırdan, Bulgaristandan, Tesalyadan ve Devleti Osmaniye'mizi teşkil eden anasıru muhtelifenin kâffesinden islâm, hıristiyan, yahudi kırkı mütecaviz aza gelmiştir.) (2) diyor. Türk dostu M. Lefèvre-Pontalis'in himmetiyle şubatin ilk haftasında toplanan kongreye muhtelif ırk ve dinden 47 Osmanlı vatandaşı iştirak etmişti.(3)

Kongreyi açış nutkunda Sabahaddin, muhtelif ırk ve dinden vatandaşları Abdülhamidin istibdadını ortadan kaldırmak, İmparatorluk dahilinde esaslı bir ıslahat teşebbüsüne geçebilmek için işbirliğine davet ediyor.(4)

"Damat Mahmut Paşa hazretlerinin mahdumu mükerremleri Beyefendilerin davet ve delâletleriyle» toplanan Osmanlı kongresine arzedilen Beyanname üzerinde duralım.

Mısırdaki broşür şeklinde de tab'edilen bu beyannamenin tamamını Osmanlı gazetesinin 81 numarasında görmek kabil olduğu gibi geniş bir fransızca hülâsası için de "Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamit, sf. 365" e bakılabilir.

Beyannamenin başında hürriyet ve istibdat tarihî hadiselerin iki esaslı sebebidir denilerek insan cemiyetlerinin önce "tabiatı ha-

riciyenin istibdadı” altında bulunduğu, “kuvayı maneviyenin terakkiyatı”nın insanları bu istibdattan kurtarmakla beraber “hemcinslerinin istibdadı”na maruz bıraktığı, “hürriyet ve adaletten müstefit olanların sair hamcinslerine karşı müstebidane muamelesi”nin başladığı anlatılıyor.

“Halen ekalliyeti münevvere ile ekseriyeti gayri münevvere arasında bir mevki işgal eden “milleti Osmaniye” ancak “usarei hayatiyei içtimaiyemizi takviye” etmek suretiyle “ekseriyeti münevvere” sırasına geçebilir. Bunu temin için yapılacak şey “memlekette hürriyet ve adaleti tesis, metin ve ilmi bir terbiye”dir. Herşeyden önce zulmün önüne set çekmek lâzım geldiği unutulmamalıdır. “Fakat ne suretle çalışmalı? Bu sorunun cevabını yine ihtiyacı hazırı cemiyette aramalıyız.”

Osmanlılığa dahil unsurların kendi kavimleri adına hürriyet isteyen vekilleri bir “kuvvei müttehideyi umumiye” vücade getirmeli, Yıldız’a karşı müstereken çalışmalıdır. “İdarei hazıra bir felâketi muvakkata demektir. Ecneblerin müdahalesi ise bir afeti daima olacak.”

Avrupalılarca “Türklerin kabili terakki ve islâh olmadıklarına hükmedilerek” siyasi hayatımıza nihayet verilmek istenmesine karşı” asrımızda yaşayan en mütemeddin milletlerin de yüz elli sene evveline gelinceye kadar bizim şu içinde bulunduğumuz buhran” a giriftar olduklarını tarihin haber verdiği ilâve ediliyor. Tarihten alınan türlü misallerle Avrupalıların “barbar” tesmiye ettikleri Türklerin toleransına işaretle “Bugün tabiiyeti Osmaniye altında yaşayan ecnası muhtelifenin yalnız mezheplerini değil, fakat kavmiyetlerini ve lisanlarını da beraber muhafaza edişleri, Türklerin en büyük bir menşei terakki olan adalet ne derece hürmet ve tazim etmiş olduklarını vazihen isbat etmez mi?” diye sorulmaktadır.

Selim III ten itibaren Avrupalılaşıma cereyanının takip ettiği seyir hülâsa edilmekte, “tıflane nifak ve şekaka merdane hatime vererek bütün himmetimiz, bütün kuvvetimizle çalışmalıyız. Cihan-daki mevkiimizi başka türlü muhafaza edilemeyiz. Artık hayat ve memattan birini intihap saati geldi.” denilerek şu neticeye varılmaktadır: “İşte Pederimizle birlikte her türlü refah ve saadetimizi feda ederek ve her felâketi gözümüze alarak terki vatan eylemekliğimize sebep bu vazifei mukaddeseyi ifa arzudur.”

“Ecnası muhtelifi Osmaniye’nin” istiklâl istemelerinin doğru

olmayacağı, Osmanlı tabiiyeti altında yaşamının iktisadi ve askeri bakımından temin edeceği faydalara işaret ediliyor. "Osmanlılığın ih-yası umum âlemi medeniyete bir hizmet demektir. Zira devletimizi mazisi fütuhâtı cesimeî askeriyede idi; istikbali fütuhâtı âliyeî medeniyede olacaktır. Bir milletin sahai temeddünde ihraz edeceği fütuhât ise yalnız kendisinin değil, fakat tek mil insanîyetin malı sayılır."

Abdülhamidin kendilerine karşı aldığı vaziyet üzerinde durulduktan sonra "ikbal ve teâlisi yolunda hasrı nefis eylediğimiz milleti necibei Osmanîyenin hissiyatı ulviyeî vatanperveranesine müracaat ediyoruz." denilmektedir. Aşağıdaki satırlar Beyannameyi neşredenlerin hissiyatını, maksatlarını ifade ve hülâsa ediyor: "Kemali teessüfle itiraf eyleriz ki sülâlei alî Osman içinden çıkan bir hükümdarın tarihimizin son yirmi beş senelik faslına sürdüğü leke o kadar büyüktür ki yine o aileyi saltanat erkânı icabı halinde bu meş'um lekeyi kendi kanlariyle silmedikçe hey'eti içtimaiyemiz önünde hiçbir vakit tebrî-i zimmet edemez."

"Maksadımız esasen menfaatleri bir olduğu halde müteferrik ve o tefrika yüzünden telâfisi gayri kabil bir felâkete maruz bulunan Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Rum, Kürt, Musevi ilh.. vatandaşlarımızın kuvvetini bir noktaya cem eylemek ve bu suretle hem bu günkü seyyiata hitam vermeğe ve hem de yarınki hükûmeti adilenin temel taşlarını arayı umumiyeî Osmanîyenin inzîmamiyle vaz'a çalışmaktır." (5)

Bu beyanname hakkında, Osmanlı gazetesıyla birlikte "Bu davetnamei itihatta vatanımızın derdi bir nazarı nafizle teşhis ve teşhir, çarei şifası bir isabeti vakıfane ile irae ve tayin olunmuş" denilebilir.

Prens Sabahaddin Avrupa efkârı umumiyesine tesir etmek, onların Türkler hakkındaki yanlış kanaatlerini düzeltmek için ilmi mahiyette makaleler yazmaktan da geri durmuyor. Bir misal vermiş olmak için "Les Turcs et le Progrès" adlı makalesi üzerinde kısaca duralım. Yazısına Avrupalının Türkleri tanımadığından, daha doğrusu fena tanıdığından şikâyetle başlayan Sabahaddin Bey, Gülhane hattı-hümayununun hükümleri üzerinde durduktan sonra Türk tarihini 3 safhada tetkik ediyor. Makalenin adından da anlaşılacağı üzere, terakki hatveleri tarihi seyir içinde ortaya konulacaktır.

Birinci merhalede Türklerin Ortaasya bozkırlarında yaşadıkları

hayat ele alınmaktadır. Tahavvüllere elverişli olmayan kapalı muhitin, insanı fatalist yapan iklimin, steplerin genişliği ile izah edilen bir millet psikolojisinin tasvirleri görülüyor. Reise hürmet, aynı cemaatin azalarına karşı kardeşlik, Müellif bu vasıf ve hatların çoban kavimleri meydana getirdiğine işaret ediyor, Türk ırkının bugün de vasfıdır. Dört taraftan tabii sınırlarla çevrilen Türkler Çin ve İran medeniyetinin tesiri altında kalmışlardır. Onların yegâne meşguliyetleri hayvan besleme, yegâne tantanaları harp idi.

Leon Cahun'den naklettiği satırlarla Ortaasyadaki esas değişikliklerin sebebinin en enerjik âmil olan Türk kavmine atfedildiğini gösteriyor.

İkinci merhale, yedinci asırla başlıyor. Menşei muhitten uzaklaşma içtimai tahavvüllere yol açmış, stepte sadece patriyarkal sistemde idareler mevcutken Türklerin takip ettiği İran yolu onlara örflerine yabancı olan bir rejimi kabul ettirmiştir: mutlak despotizm. Nihayet Mezopotamyaya nüfuz eden Türk kabile şefleri arapların hizmetine ücretle giriyorlar; Küçük Asyanın fethine girişiyorlar. Türk tarihinin bu safhasında Ganzevi, Selçuki ve Osmanlı hanedanlarının idare ettiği devletler görülüyor.

Artık ziraat hayatına intibak başlamıştır. Birinci safhada göçebe olan Türk ırkı ikinci safhada mütemekkin, sabit, ziraate müteveccih oluyor.

Yarım asırdanberi Türkler tekâmüllerinin üçüncü safhasına girmişlerdi. Bu zamana kadar onlar Asyai bir karaktere sahiptiler. Devasa tabiat manzaralarının beşeri iradeye verdiği zayıflık ve kudretsizliğini kabul ettirme, onlara Ortaasyanın bir mirası idi. Göçebe Türkler, Çinliler ve İranlıların tesirinde idiler; toprağa yerleştikten sonra Fars ve Bizans tesirinde kaldılar. Bugün de doğrudan doğruya Avrupa tesirindedirler.

Japonya ile Türkiyenin vaziyeti hakkında mukayeselere girişen muharrir, şimdiki halde Yeni Türkiyenin askeri fetihlerle değil ilmi ve iktisadi sahadaki çalışmalarla yükselebileceğine işaret ediyor.

Prensin sistemli ve devamlı bir şekilde neşriyat faaliyetini anlayabilmek için T e r a k k i'ye bakmak gerektir. 1906'da onun tarafından kurularak Pariste neşrine başlanan bu türkçe aylık mecmua iki sene kadar devam etmiştir. Mecmuanın üzerindeki dövizin zamanla şöyle bir istihale geçirdiği göze çarpıyor.

- a) — Fenni içtima ve ademi merkeziyet taraftarının mürevvici efkârıdır.
- b) — Teşebbüsü şahsi ile kanunu esasi ve ademi merkeziyet taraftarının mürevvici efkârıdır.
- c) — Teşebbüsü şahsi ile meşrutiyet ve ademi merkeziyet taraftarının mürevvici efkârıdır.

Mecmuanın üzerinde “Bu icmal arzu edenlere meccanen takdim olunur.” kaydı bulunmakta, Cemiyetin kâtibi umumisinin Ahmet Fazlı olduğu ilân edilmektedir.

Teşebbüsü şahsi, ademi merkeziyet, meşrutiyet cemiyeti’nin fikirlerini yayan Terakki sadece bir havadis gazetesi olarak kalmamış, E. Demolins’dan tercümeler, muhtelif imzalar tarafından yazılan türlü makaleler neşretmiştir. Prens daha sonraki kitap ve broşürlerinde rasladığımız fikirlerin ilk şekillerini Terakkide bulmak mümkündür.

“Bir tavsiye” adlı makalesinde Sabahaddin merkeziyet aleyhtarlığı yapıyor. Fransa’nın inhitatının sebebinin de merkeziyet olduğunu söyledikten sonra şunları yazmaktadır: (... usulü merkeziyet ister idarei mutlaka, ister idarei meşrute, isterse de idarei cumhuriyeye istinat etsin netice asla değişmiyor, daima izmihlâl oluyor. Çünkü hâdisatı tabiiyede olduğu kadar hâdisatı içtimaiyede de aynı sebep aynı neticeyi tevhit eder.)

“İttihadı islâm” adlı yazı İngiliz hariciye nazırı Sir Edward Grey’in islâm ittihadını dünya için tehlike olarak gösterdiği nutkuna karşı Prens Sabahaddin’in 12 ağustos 1906 tarihli Times gazetesinde intişar eden mektubunun tercümesidir. Prens, Şark memleketlerinde uyanan islâm ittihadına sebep “... bir taassubu dinî neticesi değil, Avrupanın istilâyı tedricisinden mütevellit ademi memnuniyet hissidir” diyor.

“Satveti askeriyesinin mertebesi kusvaya vardığı sıralarda bu fikri düşünmeyen Osmanlı devleti nasıl oluyor da bugün tatbikine çalışıyor?” Suale verilecek cevap basittir: “... hükûmet, temellerinden sarsılmakta olan binayı istibdatı bir defa daha kurtarmak azmiyle kisvei ruhaniyeye bürünmeğe kendini mecbur gördü.

... Resmî Türkiye, şekli ruhaniyi ittihadı islâma olan meylinde değil, hürriyete olan husumetinden dolayı iltizam etti. Fakat içtimâî Türkiye’nin takip ettiği yol ne hükûmeti ruhaniyeye, ne de tevhidi islâm politikasına müsaittir.”

“Esbabı dahiliye ve hariciyenin bizi tevhibi islâm politikasından uzaklaştırdığını” izah eden Sabahaddin Bey mektubuna şöylece son veriyor: “Şayanı temennidir ki Avrupa’nın Şarktaki ef’ali daha münsifane ve haysiyeti beşeriyeye karşı daha ihtiramkârane olsun.”

“Bizde tenkit” adını taşıyan diğer bir makalesinde “Hind, Çin, Mısırı kadim, Arap, İran, Türk edebiyatlarında tenkidin ya büsbütün mefkud, yahut mefkud denecek derecelerde mevcut” oluşundan şikâyet ediyor; tenkidin lüzumuna şu satırlarla işaret ediyor: “Şüphesiz ki fikrî tenkit seviyei idraki umumiyi yükseltiyor, tatbik olduğu muhtelif zeminlerde hakikatin tealisine hizmet ediyor. Bu halde henüz ataletten kurtulamayan muhiti fikrimizin terakkisini tesri için fikri tenkidin neşriyatımızda intişarına çalışmalıyız.”

Terakki’nin 9. sayısında, 2 Ocak 1907 tarihli Times gazetesinde neşredilen bir yazıda “Sabahaddin Beyefendinin imzası altında cemiyetimiz tarafından düveli muazzamaya gönderilen” kaydıyla bir muhtıra var. “Şark meselesi” ne toptan bir bakış yapılan bu muhtıra Prens Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki siyasî tasavvurlarına geniş yer vermektedir.

Sabahaddin Bey önce “niçin ıslahat mazide tatbik edilemedi?” sualini ele alıyor? Mecid zamanında başlayan hareketin devam etmediğini, Birinci Meşrutiyet karşısında Abdülhamid’in menfi tavrının ıslahatı durdurduğunu söylüyor. İkinci olarak ele aldığı “Niçin ıslâhat müstakbelen tatbik edilebilecek” adlı kısımda Kastamonu ve Erzurum ayaklanmalarını şükranla yadetmekte, köylü ile şehirli arasında başlayan yakınlık ve anlaşma havasının pek ümit verici olduğunu söylemektedir.

“Türkler ve hristiyanlar” adını taşıyan üçüncü kısımda umumiyetle iddia edilen suimuamelenin esassız olduğunu, eğer Türkler hristiyanlara karşı fena davransalardı bugüne kadar memlekette bir hristiyan meselesi kalmayacağını söylüyor. Hristiyanlar her yerde ekalliyeti teşkil ettikleri için bir istiklâl hakları olamaz. Balkan hristiyanlarına gelince, Rusya’nın karşısında kuvvetli bir Osmanlı devleti bulunmasını menfaatleri icabı istemelidirler. “Türkler ve müslümanlar” arasındaki münasebeti tetkik ederken “Osmanlı kalmak” icap ettiği neticesine varıyor. Son olarak ele aldığı “Türkler ve Avrupa bahsinde Şark meselesinin bizzat Osmanlılar tara-

fından hallinin Avrupa ve Amerika'nın menfaati iktizası olduğunu izah ediyor.

"Vilâyetler ahalisine bir davet" adlı yazısında (Terakki S. 12) "teşebbüsü şahsî" üzerinde durmaktadır. Kabiliyeti içtimaiye'yi temini maişette gösterilen ehliyet diye tarif ettikten sonra bu kabiliyeti vücutte getiren kuvvetin teşebbüsü şahsî olduğunu ilâve ediyor. "Vilâyetler merkez için değil, merkez vilâyetler için" formülü Prens'in teşebbüsü şahsî ile tev'em olan ademî merkezî fikirlerinin ifadesidir.

Onun Terakkideki yazılarından son olarak aşağıya aldığımız parça "Gençlerimize mektuplarım — Hayata doğru" adını taşıyor. Lisan ve üslûbu hakkında kâfi derecede fikir vermektedir zannediyorum.

"Saltanatı işgalden evvel ve işgal hırsıyla kanunu esasiyi kabul ederek millet meclisi açacağını Mithat Paşa'ya yeminlerle vâd ettiydi. Otuz iki sene sonra sormağa yine hakkımız yok mu? Peygamber postundayım deyenin yeminleri ne oldu? Milletten hakkı teftişi selbetti; vicdanlara sükût emretti.. Fakat vatan ne oldu? Bulgaristan, Rumelii şarki, Bosna, Hersek, Kars, Batum, Tesalya, Kıbrıs, Mısır, Girit gitti, muttasıl da gidiyor. Sulh, harp, galebe hepsinde kaybettik... Sükût, o yine sükût emretti. Fakat hak ve haysiyet ne oldu?"

Onun siyasî aksiyon gayesinden bahis açtığımız bu kısma 27-29 Aralık 1907'de Paris'te toplanan Osmanlı muhalifler fırkaları kongresi ile nihayet vereceğiz. Kongrenin neşrettiği Beyanname (Terakki S. 17) "Bu kadar felâketlere sebebiyet veren bir usulü idareyi derhal ve her ne vasıta ile olursa olsun yıkmak elzemdir. Bunun için matlubumuz:

- I — Sultan Hamidi tahtından feragata icbar,
- II — İdareî hazıranın esasen tebdili,
- III — Usulü meşveret ve meşrutiyetin tesisi (âyan ve meb'usan meclisleri).

Aynı beyanname de ihtilâlin lüzumu üzerinde durulmaktadır.

Prens Sabahaddin ve Ahmet Rıza'nın reislik yaptıkları kongre bir takım teşkilât ve iş bölümü yaptıktan sonra dağılmıştır.

Bu fikirlerinden sarahatle anlaşıldığı gibi, esaslı bir islâhat teşebbüsüne geçebilmek için istibdadın yıkılması şarttı. Cemiyet

ve kongrelerle Abdülhamit idaresini yıkmaya çalışırken teşebbüsü şahsî ve ademi merkezîyet köklerinden gelen bir islâhat plânı da hazırlamaktaydı. İkinci Meşrutîyetin ilânından sonra İstanbul'a dönerken muhakkak ki büyük ümitleri vardı. Memleket meşrutîyete tekrar kavuşmuştu. Fakat hadiseler ona hakikî çehresiyle görünmekte gecikmedi. Şimdi de ortada bir "İttihat ve Terakki" despotizmi mevcuttu.

IV — Fikirleri

İstanbul 2 Eylül 1908'de (20 Ağustos 1324) büyük tezahürata sahne olmuş, babasının kemikleriyle vatana avdet eden Sabahaddin bey halkın alkışlarıyla karşılanmıştı.

Bu sırada fikirlerinin hulâsasî mahiyetinde olan "teşebbüsü şahsî, ademi merkezîyet" hakkında mütalâa ve münakaşaların matbuatta yer almasının gecikmediği görülüyor.

22 Ağustos 1324'te Tanin'de intişar eden bir makalesinde⁽¹⁾ Hüseyin Cahit «... evvelki gün şehrimize muvasalat eden Sabahaddin Beyin riyaset ettiği hey'et rehberi hareket olarak 'teşebbüsü şahsî, meşrutîyet, ademi merkezîyet' esaslarını kabul etmişti.» dedikten sonra Prense ait esasların tahliline geçiyor. Meşrutîyet'in türlü fırka programlarında bulunmasının tabii olduğunu söyleyerek ("teşebbüsü şahsî" ye gelince, Osmanlı karîlerinin hey'eti umumiyesince biraz güçlkle anlaşılacak bir tabir olduğu", "bu esbabî felsefiyi tarahhi etmekte bizim için şimdi bir faide göremediğini") ilâve ediyor, "Teşebbüsü şahsî fikrinin en anlaşılacak, basit mânâsı herkesin sırf kendi şiddeti azim ve iktidarına güvenip kendisine, vatanına nafi olacak teşebbüsata atılmasından, hükûmetten muavenet beklememesinden ibarettir." tarifini veriyor. Avrupa milletlerinden misaller zikrettikten sonra: "Şu hale nazaran teşebbüsü şahsî esasında da müteaddit hürriyet fırkalarının kabul edemeyeceği bir nokta yoktur." neticesine varıyor.

"Fakat teşebbüsü şahsî bu esas makulde bırakılmayıp ta bir sureti ifratpervanede tefsir edilecek olursa o zaman ademi merkezîyet vadilerine düşülmüş, Osmanlı memleketi inkiraz ve izmihlâle doğru götürülmüş olur." Makalenin sonuna doğru da: (Ademi merkezîyet tâbiri ile vilâyet meclisleri teşkili, nevahi nizamnamesinin tatbiki isteniyorsa buna hiç itirazımız yoktur. Zaten bu yolda kanu-

numuz vardır. Bu kanunun memleketimize hakikaten faidesi olacağından eminiz.)

23 Ağustos 1324 tarihli İkdâm'da Ali Kemal(2) "Cihanımedeniyette cidalı hayat güçleşti." cümlesiyle başlayan makalesinde Anglo - Saksonlarla Fransızlar arasında mukayeseler yaparak aradaki farkın hakikî sebebini teşebbüsü şahside buluyor." İşte biz, mülkü Osmani, hayır ve saadeti mülkü Osmani için pek muhtaç olduğumuz bu teşebbüsü şahsi ile halkımızın melufiyetini özlüyörüz, etfalimize, şubbanımıza o yolda bir terbiye verilmesini istiyoruz." dedikten sonra esassız dedikodu ve anlaşmazlıklara yol açan bir noktaya dikkati çekiyor:

"Kanunu esasımızda tevsii mezuniyet dediğimiz ademi merkeziyete gelince: evvel emirde bu kelimeyi muhtariyeti idare ile karıştırmamalıdır; günahıdır. Ademi merkezîyet-décentralisation başka, muhtariyet-autonomie yine başkadır."

27 Ağustos 1324 tarihli Tanin'de(3) "Sabahaddin Beyefendiye" ithaf edilen bir makalede".. bugün korkunç şeyler işitiyorum. Tevsii mezuniyetin manayı içtimaiden manayı siyasiye doğru ilerletilmek istendiği yolunda rivayetler, telâşlar, heyecanlar, mütehalif ve mütebayın mülâhazalar, Ermenilik, Rumluk, Bulgarlık, Türklük, münâfereti kavmiye, tezdâdî menafî sözleri bir çok ağızlar da dolaşıyor." cümleleriyle dedikoduların şümülü ortaya konuyor. Muharrir yazısına şu sualle nihayet vermektedir: "İşte soruyorum: Sabahaddin Bey endişe ve telâş içinde bekleyen zihinlere ne vakit sarîh, kat'î izahat verecek?"

Sabahaddin Beyin 3 Eylül 1324'te Varyete tiyatrosunda verdiği konferans efkârı umumiyeye karşı yapılan bir izahtır. "Sabahaddin Beyefendinin mesleki siyasi ve içtimailerine dair" olacağı evvelden ilân edilen bu konferans(4) yanlış anlaşılan noktaları cevaplandırıyor:" Bu gün hey'eti muhteremeye arzedeceğim şey dokuz senedenberi duçar olduğum belâyı gurbet esnasında mekasıdı içtimaiye ve siyasiye hakkında vuku bulan tetkikatıma dair bir kaç söz söylemeğe münhasır olacaktır.

"Bazı vatandaşlarımız ademi merkezîyeti muhtariyeti idare gibi telâkki ediyorlar. Burası şayanı tashihtir."

Ademi merkezîyet "ademi merkezîyeti siyasiye, ademi merkezîyeti idare diye ikiye ayırabilir. İngiltere-Kanada münasebetinin ademi merkezîyeti siyasiye misal teşkil edebileceği söylendikten

sonra:" Bizim lüzum gördüğümüz usul ise hakkı teftişin tekmiil vilâyetlere teşmilinden başka bir şey değildir. Hattâ bu usul Kanunu esasının 108. maddesinde dahi sarahaten münderiçtir.

"Tevsîi mezuniyet ademi merkezîyet demekten başka birşey değildir." "Vilâyetlerde bir meclisi umumi bulunması icap ettiği" söylendikten sonra Mithat Paşa yadedilerek: "İşte ademi merkezîyet usulünü bizden çok evvel düşünen zat bu gün habgâhı ebedisinden onu talep ediyor. Biz de onun eserine devam etmeği talep ediyoruz. İşte bu tafsîlâta göre ademi merkezîyet denilen şey muhtariyeti idare demek değildir, kat'îyyen değildir."

"Bu gün memleketimizde Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Rum, Ermeni vesaire gibi bir çok anasırı muhtelifedir. Bunların ummunun menafii vahdeti siyasiyemize hâlel getirmemek noktasına matuftur. Bu muhtelif memleketler, bu muhtelif milletler bir sancağın, bir Osmanlı sancağının altında bir hey'eti muazzama teşkil etmeğe müstaittir."

"Biz eğer kuvvei istihsaliyemizi mesai-i zatiyemizle temin etmezsek kanunlardan, hükûmetten bir faide olamaz ve meşrutîyet nasıl büyük bir nimet olursa olsun yine esir oluruz. Fakat yine istibdadı siyasiden istibdadı iktisadiye düşeriz. Binaenaleyh bizi hür edecek ne kanunlar, ne ricali devlet, ne de harici politikadır. Kendi sa'yi şahsimizdir."

X

**

Konferansdan sonra Hüseyin Cahit ikinci bir "Ademi merkezîyet" makalesi neşrediyor.⁽⁵⁾ "Sabahaddin Beyefendinin geçen gün Varyete tiyatrosunda mesleki siyasi ve içtimailerine dair verdikleri konferans cidden şayanı dikkat idi." cümlesiyle yazısına başlayan muharrir ademi merkezîyet kelimesi etrafındaki anlayışlara işaret ediyor:" İbtida İkdâm gazetesinde mevzuubahs edildi. Bundan bir nevi "muhtariyeti idare" anlaşıldı; böyle olmadığı söylendi. Tercümanı Hakikatte cümlemin maksudu bir lâkin rivayet muhtelif olduğu yolunda beyanı mütalea edildi. Nihayet Sabahaddin Beyefendinin bu meseleye dair bir konferans vereceği işitilince tabii bu haber kemali memnuniyetle telâkki olundu."

"Sabahaddin Bey ademi merkezîyetin tevsîi mezuniyetten başka bir şey olmadığını söylüyor." Bundan sonra kanunu esasının 108. maddesi üzerinde duran muharrir şu neticeye varıyor: "Bu halde

Sabahaddin Beyin programındaki ademi merkeziyet tabiri Kanunu esaside mevcut bir tabirin şekli diğeri demek oluyor.” Teşebbüsü şahsi bir programa nasıl girer?” sualini soruyor. “..teşebbüsü Şahsiyi kimden istiyordu, bu millette bir kabiliyetten ibarettir; istenmekle olmaz, efradı millette o kabiliyeti tevlide çalışmakla husule gelir.” “Ademi merkeziyet tabirinin muhtariyeti idare tarzında anlaşılmasına sebep te programa sureti mahsusada idhal edilmiş olmasıdır.” Muharrir herşeye rağmen bir idé-fix’e bağlı kalmakta ısrar ediyor. “..mutlaka ademi merkeziyet kanunu esasinin çizdiği daireden hariçte, daha fazla bir salâhiyet tazammun edecektir.” Türkten gayrı Osmanlı unsurunun “ademi merkeziyeti vahdeti Osmaniyeye mugayir “anlıyarak Sabahaddin Beye bu sebeple merbutiyet gösterdikleri zamanın hâsıl olduğunu ilâve ederek diyor ki:

“..ve asıl bizi endişenak eden de bu idi. Sabahaddin Beyin bu emellere, endişelere kat’i bir hatime çekmeleri bilhassa şayanı teşekkürdür.” Sabahaddin Beyin şu sözlerine tamamen iştirak ettiğini ilâve ediyor: (Ahali verdiği verginin nereye sarf edildiğini anlamalıdır. Vilâyatta vergileri veren ve kanlarını vatanları uğrunda şecaatlı suretle feda eden köylülerin verdikleri verginin nereye verildiğini bilmeleri lâzımdır. Çünkü vergiyi veren de onlar, vatanları uğruna şanlı surette fedayı can eden askerleri tedarik eden de onlardır.)

Varyete tiyatrosundaki konferansından bir ay kadar sonra Sabahaddin Bey İkdâm’da iki makale neşretti.⁽⁶⁾ Bu makalelerden birincisi şöylece hülâsa edilebilir:

Takibine çalıştığı gayeler:

- 1 — a) İstibdadın bir veya bir kaç kişinin eseri olmayıp “tarzı maişet ve nekaisi içtimaiyemizden” doğduğunu göstermek.
- b) “Efkârı umumiyeyi terbiyei milliyemizin islâhı lüzumuna kazanmak.”
- c) İstibdadın lâğvına çalışmak için vatanın muhtelif yerlerinde birbirleriyle irtibatlı mukavemet merkezleri meydana getirmek.

- 2 — “Hıristiyan vatandaşlarımıza karşı müslümanlarla samimi bir ittihad lüzumunu yani Rum, Ermeni, Bulgar ilh..

cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin Osmanlılığı teşkil eden anasırdan hiçbirinin muhtariyeti idare veya istiklâl siyaseti takip etmemeleri lüzumu kat'isini izhar etmek."

- 3 — a) Alemlî medeniyete karşı milletin eski idareden gördüğü zulmün haksızlığını isbata çalışmak.
 b) Yıllardanberi zindanlarda çürütülenleri ona tanıtmak.
 c) "Büsbütün aleyhimizde bulunan efkârı garbiyeden bir kısmını olsun davayı millimize kazanmak."

Neşriyatını esas fikrinin 'vahdeti siyasiyei Osmaniye'nin sadece muhafazasına değil, aynı zamanda tahkimine çalışmak olduğu görülüyor. Bunlar gözönünde tutulursa "ademi merkezîyet programı altında muhtariyeti idareye asla taraftar olmadığımızı tebeyyün eder" denilmektedir. Kelimenin manasının tagyir edilmekte olduğundan şikâyet ediyor. Times'te neşrettiği makaleden aldığı paragraflarda Osmanlı hristiyanlarının istiklâli hususi davasına kalkışamayacaklarını, kuvvetli bir Türkiyenin lüzumunu, Arap ve Türklerin sabit bir hayat yaşamamaları sebebiyle istiklâl düşünmediklerini, Şark meselesinin hallinin bizzat Osmanlılarca yapılmasının Avrupa ve Amerikaca istenmesini, bu meselede yapılan müdahalelerin menfi tesirlerini izah ediyor." Cihanı medeniyet bilmelidir ki taaffün ve tefessüh eden resmi Türkiyenin arkasında meftunu say ve adalet bir içtimai Türkiye yükselmede."

Ermenilerin istiklâli için çalıştığından bahsedildiğini söyleyerek Terakki'nin 15. sayısında çıkan bir yazısını hatırlatıyor. "Ermeni istiklâli böyle mi müdafaa edilir?" sualini sorduktan sonra ademi merkezîyet hakkındaki fikirlerine geçiyor. "Eğer meşrutîyet meclisi meb'usan vasıtasıyla hakkı teftişin merkezde tesisi demek ise, ademi merkezîyeti idarî de şüphesiz meclisi umumi vasıtasıyla aynı hukukun vilâyetlere teşmili demektir."

Verdiği haşiyede meclisi umuminin vazifelerini göstermek üzere Düstur'dan 62 ve 63. maddeleri aynen naklediyor. Kırtasiyeciliğe işaret ederek "üç saatlik bir yolu yaptırmak için altı sene uğraştıktan sonra akibet işten vazgeçmeğe mecbur" olan bir Bolu sancağı mutasarrıfının hakikî hikâyesini anlatıyor: "Usulü merkezîyet devam ettiği müddetçe vatanımızda fikri teşebbüs mümkün değil iler-

liyemez” neticesine varıyor. Meclisi meb’usan açıldıktan sonra ne olacağı suali sorularak vilâyetlerin merkeze bağılılığına temas edilmekte, “Eğer bağları çözülerek bir hak ve vazife sahibi olacaklarsa vilâyatımızın usulü idaresi ademi merkezîyeti idarî yahut tev-sii mezuniyete tabi olacak demektir. Bu ise elzem.” denilmektedir. Ademi merkezîyet adı altında istenenlerin “..vali ve diğer memurların selâhiyetini artırmak, mecalisi umumiyeyi bir an evvel açtırmak ve bu suretle ahalimizi verdiği verginin mahalli sarfını en muvafık bir surette tayin ve teftişe alıştırmak” tan ibaret olduğunu söylüyor. Bu sebeple kanunu esasının 108. maddesi üzerinde durduklarına işaret ediyor. Vicdan erbabının vazifesinin faydasına inandığı fikirleri neşretmek olduğunu ve bu vazifeyi ifaya mümkün mertebe çalıştığını ilâve ederek hiç bir isnadın tahkik edilmeden kabul edilmemesi ricasında bulunuyor.

“Teşebbüsü şahsî” adını taşıyan ikinci makalede Prens Sabahaddin teşebbüsü şahsının lüzumuna işaret eden bir ayeti zikrederek yaşamak için bir ferdin ailesi veya hükûmetine dayanacak yerde kendisine güvenmesinin, muvaffakiyetini kendisinde aramasının teşebbüsü şahsî olduğunu söylüyor. Şahsî gayretle yaşamak bir çok meziyeti icap ettirir. Biz ise aldığımız terbiye icabı bunlardan mahrumuz ve bu sebeptendir ki “..kazanmadan yaşamak, çalışmadan zenginleşmek istiyor ve bittabi hükûmet memurluğuna göz diyoruz.” Lüzumundan fazla memuru olan hükûmete liyakat yerine himaye ile girildiğini, ilerlemek için de himayeye ihtiyaç olduğunu söylüyor. Böylece her kademei irtifa bir koltuk değneğine ihtiyaç gösteriyor.” Şahsiyet sahibi insan yetişmemesinin sebebi buradadır. “İşte bu suretle büyük küçük tekml ricali devlet-istisnadan kat’i nazar-koltuk değneği ile yürür ahlâk düşkünlerinden toplanıyor.” Memur sınıfı ile köylü ve küçük sanat erbabının vaziyeti hakkında bir mukayese yaptıktan sonra Terakkinin 12. sayısından nakiller yapıyor. Her şeyden önce milli terbiyenin salim bir şekilde yürümesini şart koşuyor. “Bedihi ki bugünkü sefaletimiz kelimenin bütün şumulüyle bugünkü terbiyemizin çürüklüğünden geliyor.” —Türkiyenin selâmetinin milli terbiyenin islâhına bağlı olduğunu söyleyen Prens, terbiyenin iki esaslı amili olan aile ve mektebin vazifesini yapmadığı fikrindedir. Kabiliyeti artırmak terbiyenin esasıdır. Mekteplerde tamamen nazari olarak yapılan dersleri şiddetle tenkit ediyor, Ahalinin evlâdına verdiği terbiyeyi intiharı manevî

diye adlandırıyor. Ahlâk sukutunun çok feci neticeler doğurabileceğini söyleyerek şu neticeye varıyor: “..ahlâksızlığın damarlarına işlediği milleti hiç bir şey kurtaramaz.” Kurtuluş yolunu işaret ediyor: teşebbüsü şahsi. Maziye bir göz attıktan sonra istikbal için, en feci zamanlarda bile ümitvar olduğunu söyleyerek yazısını şu cümle ile bitiyor: “İşte ekvalimizi efalimizle isbat edecek zaman.”

Her iki makale Satvet Lutfi tarafından bir broşür halinde neşredilmiştir.(7)

Hüseyin Cahit tarafından “İntihabat”(8) adıyla neşredilen makale Prensın fikirlerine ve şahsına karşı hücum ve tenkidin yeni bir tezahürüdür. İttihat ve Terakkici başmuharrir bu yazıda meb’us seçimi dolayısıyla çevrilen entrikalardan bahsetmektedir. Müntehibi sanilerin tesir altında kalmalarının doğuracağı neticeyi şu cümle ile anlatıyor: “..bütün İstanbul meb’usları Rum patrikhanesinin bendegânından ibaret bulunacaktır.” La Turquie gazetesinden naklen Prense Sabahaddin fırkası ile patrikhane arasındaki anlaşmayı ileri sürüyor. Ortada bir patrikhanenin imtiyazatı mezhebiyesi meselesi dolaşmaktadır. Muharrir şu neticeyi çıkarıyor: “La Türkidenden naklettiğimiz şu fıkra gösteriyor ki Prens Sabahaddin Bey fıkrası intihabatta Rum patrikhanesi ile birleşmiştir. “Bunun bir imtiyazatı mezhebiye değil, “bir takım menafi ve amali siyasiye” meselesi olduğunu söyleyerek patrikhanenin telâşi ve müslümanlar arasında tasarruflar bulmağa kalkışmasını bununla izah ediyor. Ademi merkezîyet meselesinin hatırlanması işi aydınlatacaktır dedikten sonra “Ademi merkezîyet ise Midillinin, Sakızın ve sair adaların hep birer Girit olması, hep Yunan ağışuna atılması için birer hazırlık demektir.” cümlesini ilâve ediyor.

Bu makalenin neşrinden iki gün sonra Şehzadebaşındaki Fevziye kıraathanesinde Sabahaddin Bey tarafından verilen konferansı bahismevzuu eden Satvet Lutfi konferans gününün hususiyetine işaret ederek Sabahaddin’in şu sözlerini naklediyor: “Biz ne meb’usluğa, ne memurluğa namzet olduk. Hiçbir kuvvei beşeriyeden hiçbir muavenet talep etmedik. Devletimizden şahsımız namına isteyeceğimiz tek bir lütuf varsa o da Gölge etme, başka ihsan istemem’den ibarettir.”(9)

İkinci izah’ın nasıl meydana geldiği S. Lutfinin şu ifadelerinden anlaşılmaktadır: “..konferansı müteakip vuku bulan ricam üzerine yazdıkları bu cevap ile Cahit beyin o makalesini birlikte neş-

rederek meselenin kemali bitarafi ile muhakemesini karilerimin vicdanlarına terk ediyorum.”

Prens Sabahaddin Hüseyin Cahit'e cevap teşkil eden yazısında (meb'usluk, Rumlarla işbirliği, Fırkai ahrara iltihak) isnatlarının asılsız olduğunu söylüyor. «Ortada bir Sabahaddin fırkası yoktur.» Sözü patrikhaneye verildiği iddea edilen vaad meselesine getiriyor: “Benim gibi hiç bir sıfatı resmiyi haiz olmayan, olmayı da kat'ıyyen istemeyen bir adamdan (patrikhane) böyle bir vaad isetmiye kalkışmak orayı timarhane yerine koymaktır.” diyor. H. Cahidin kaleminden böyle bir yazının çıkışına hayret etmekte, Terakkinin birinci sayısından nakiller yaparak sualler sormaktadır: “ O zaman her tehlikeyi göze alarak umum vatandaşlarımızın ve bilhassa Türklerin payimal edilen hukukunu dahilen ve haricen müdafaaya çalışmakla mı “menfaati şahsiye mülâhazasını menfaati vatan endisei mukaddesine” tercih etmiş olduk? Fransa, İtalya, İngiltere ve Amerika matbuatına varıncaya kadar hepsinde Türklük ve Osmanlılık lehinde bir cereyanı fikri tevlidine seneler senesi uğraşmakla mı menfaati vatan endisei mukaddesini menfaatı şahsiye mülâhazasına feda etmiş olduk.”

Gayesinin yeni nesli kendi prensiplerine göre hayata hazırlamak olduğunu söylüyor ve böylelerinin (menafii şahsiyeleri namına hükümetten isteyebilecekleri yegâne lütuf: gölge etme, başka ihsan istemem'den mâda bir şey olamaz.) diyor. (Biz bir devlet adamı olmayacağız, yalnız hakikatına iman getirdiğimiz efkârın naşirliği, hadimliğiyle iktifa edeceğiz.) Hayatını fikirlerine vakfederek yaşayanların intihabat entrikaları ile nasıl olup ta uğraşabilecekleri sualini sorduktan sonra, kendisine yapılabilecek meşru bir itirazın haksız itirazlara karşı müdaafaa lüzumunu hissetmemiş olması olabileceğini söylüyor. (..bu garazkârlıklar bizi asla meyus etmiyor, bilakis tariki mesaimizde daha büyük bir gayretle devam teşvik ediyor.) Aleyhinde söylenenlere işaret ederek: (..hep hristiyan vatandaşlarımıza taraftar olduğumuz, onlardan muavenet gördüğümüz değil mi?) dedikten sonra bundan dokuz sene önce anasırı Osmaniyeye vaki olan matbu davetnamenin 10. sayfasını naklediyor. Burada, ecnebi unsurların müstakilen yaşamalarının imkânsızlığını izah etmekte, kuvvetli bir Osmanlı Devletinin vücut buluşunun dünya medeniyetine bir hizmet olacağını anlatmaktadır.

Terakki'den naklettiği bir yazıda (S. 6) vergi, mahakim ve

maarif meselelerinde hristiyanların ademi merkezietten ne suretle istifade ettiklerini, "biçare Türklerin" ise müthiş bir merkezietin pençesinde ezildiğini anlatıyor. Ademi merkezietin ne olduğu hakkında tafsilâta girişiyor, tenkit meselesi üzerinde duruyor. Kitap şu sözlerle nihayetlenmektedir: (Madem ki hepimiz bir hakkı, hukukun da en mukaddesi olan vatanınkini müdafaaya davasındayız, bari onu herşeyden evvel lâıyk olduğu ulüvvü cenap ile müdafaaya çalışalım.. Hakperest bir milletin mihveri hissiyatı gareze değil, uhuvvete.. âlemşümul bir muhabbete istinat eder.)

Bu sarıh ve berrak mukabeleye karşı H. Cahit bir cevap yazmaktan kendini alamıyor: "Teşebbüsü şahsî ve ademi merkeziet hakkında"(10) adlı makalesiyle hatalarını tevile kalkışıyor. Sabahaddin Bey'in hüsnüniyetlerinde şüphe etmediğini yazıyor; "...fırka reisi olmadıklarına dair beyanatlarına gelince; bittabi buna da inanırız. Fakat bu rivayet herkesin ağzında hâlâ geziyor." dedikten sonra kabahati başkalarının üzerine atmak dirayetini gösteriyor: "Ortada yanlış havadisler çıkaranlar varsa onlar da Rum gazeleridir. Bizim kabahatimiz ise tekzip edilmeyen bu rivayetlere inanmaktan ibaret kalıyor. Bu da pek o kadar şayanı ittiham bir cürüm olmasa gerektir zannındayız."

Bu münakaşaların, tenkitlerin devam etmekte olduğu sırada 31 Mart hâdisesi patlak verir. 6 Nisan 325 tarihli İkdâm'da(11) askerlere neşrettiği açık mektupla Sabahaddin bey onları zabitlerinin emirlerine itaate, onlarla barışmağa, herkese iyi muamele etmeğe davet eder. 15 Nisan 325 tarihli gazeteler Sabahaddin Bey'in Pendik'te tevkif edilmiş olduğunu haber verir. Prens bu hâdiseden bahsederken şunları yazıyor: (Mahmut Şevket Paşa ile o zaman birinci divanı harbiye riyaset eden Hürşid Paşa, Harbiye Nezaretindeki odama gelerek tevkifimin sebepsizliğinden dolayı itizar ediyorlar.) (12)

Matbuata tebliğ edilen tahriri tarzıyede şu satırlar okunmaktadır: "Mehmed Sabahaddin Bey'in tevkifini icap ettirecek hiçbir delil mevcut olmadığından hürriyetleri maalitizar iade edildiği ilân edilir.

fi 15 Nisan sene 325
İstanbul Merkez Kumandanı
Erkânı Harbiye Binbaşısı
Remzi

Prens kendi arzusu ile Paris'e dönüyor. "Üçüncü izah" 1910-11 yıllarında Paris'te yazılmış mektup ve makalelerden vücut almıştır. (İttihat ve Terakki Cemiyetine açık mektuplar — Mesleğimiz hakkında üçüncü ve son bir izah) adını taşıyan eser İttihatçılar tarafından ileri sürülen iftira ve isnatları cevaplandırmaktadır. Meşrutiyetten önce ve sonraki hücumlar ele alındıktan sonra Paris gazeteleriyle yapılan neşriyat üzerinde duruluyor. Kitabın son fasılları Meslek'in üçüncü defa izahına tahsis edilmiştir.

Meşrutiyet ilân edildikten, Abdülhamit tahttan uzaklaştırıldıktan sonra vaziyet değişmiş değildir. Sabahaddin bey bu vaziyeti "tarzı terbiyemizden doğan aczin mahsulü" olarak anlıyor. Hayatımızı daha iyi kazanmak, müstahsilleri, müteşebbis müstahsilleri, kabiliyeti içtimaiyemizi maddeten ve mânen artırmak lâzım."

Altıncı mektupta "Terakki ve tefevvuku içtimai hangi şerait dahilinde hangi vesaitle temin ediliyor?" suali üzerinde düşünül-mektedir. Suali cevaplandırmak için ilmi içtima'nın, tasnifi içtimai'sinden hareket etmek lâzım. Teşekkülü tecemmüü ve teşekkülü infiradi iki ayrı cemiyet tipini adlandırıyor." Teşekkülü tecemmüye mensup olan akvam noktai istinatlarını kendilerinde bulamıyor; mensup oldukları sınıflara göre aile, cemaat, fırka ve hükûmetlerinde arıyor."

"Teşebbüsü infiradiye mensup olan anasır ise ...istinatgâhlarını kendilerinde buluyor, kabiliyeti istihsaliyeleri yüksek, müteşebbis, müstakil cemiyetler teşkil ediyor." Bu bahis üzerinde ileride daha mufassal bir şekilde duracağımız için bu kadarla iktifa ediyoruz.

Yedinci mektup kurtuluşumuzu 'toprağa kaviyen yerleşmek'te, şimdilik bir ziraat memleketi olmamızda görüyor. Türkiyeyi vareden köylü olduğu halde "her yerde ve her sınıftan ziyade ezilen yine o" deniyor.

"Necat ve selâmet, işte bu hamisiz, rehbersiz kalan köylülerle mevkii iktisadileri gittikçe daralan şehirli gençler arasında zirai ve içtimai münasebetler yaratarak Anglo-Saksonlarda centilmen sınıfının deruhte eylediği o büyük rolü münevver gençlerimize tahmil etmekte."

Sabahaddin, müstahsillerden mahrum memleketimizde müstehliklerin artmasının iflâsı kat'ie doğru gitmek olduğuna işaret ediyor. Avrupa'ya talebe göndermek meselesine de ilâşerek lise tedrisatını tenkit ediyor, "Ecoles des Roches" üzerinde duruyor. Mek-

tebe yaptığı iki ziyaretin intibalarına hasrettiği bu kısımda İngiliz terbiye sistemi hakkında da Demolins'den naklen tafsilâta girişmektedir.

Sekizinci mektup, Meslek'le içtimâî bazı müesseselerimiz arasında tesis edilen islâhata ait fikirlere hasredilmiştir. "*Mesleki içtimâîmiz ve islâhatı terbiyeviye*" kısmında her şeyi aileden, hükûmetten beklemek zihniyetinden uzaklaşmamız tavsiye ediliyor. "Eğer hayatı umumiye islâhatı hayatı hususiye islâhatını hedef edinmezse, islâhata evvelâ kendimizden başlamazsak, müessesatı devletin neresini islâha kalkışsak sayımız daima temelsiz kalacak, seneler geçtikçe inkiraz tehlikesi o nisbette artacak. Bundan dolayıdır ki mânâyı içtimâîsiyle bizce bir Abdülhamit olmadığı gibi İttihat ve Terakki de yok. Fakat kelimenin olanca şümuliyle seviyei istihsaliyemizin alçaklığı, kabiliyeti içtimaiyemizin kifayetsizliği, daima bir şahsiyet yoksulluğu var."

Hayat bir mücadele sahasıdır. Burada da 'ulumu müsbiten'in gösterdiği kanunlar cari. "İstifayı içtimaide muvaffakiyetin anahatarı teşebbüsü şahsîdir." Bütün mekteplerimizi "müteşebbis ve müstahsil insanlar yetiştirecek bir hale getirmek" lâzımdır.

"*Mesleki içtimâîmiz ve islâhatı askeriye*" — Askerî islâhat için de hareket noktası şudur: kazanmadaki kabiliyetimizi artırmak. Unutmamak lâzımdır ki "kabiliyeti içtimaiyeyi artıracak ordu değil, orduyu besleyecek, kudreti harbiyesini artıracak memleket" tir.

"*Mesleki içtimâîmiz ve islâhatı idariye*" — Dahilî idarede gördüğümüz bütün bozukluklar fıkdanı teşebbüs ve usulü merkeziyetin bir neticesi olarak ele alınabilir. Islâhata "idarî ademi merkeziyet yahut tarifi demek olan tevsii mezuniyet" le başlamalıdır.

"*Mesleki içtimâîmiz ve itibarı millî*" — Millî bir itibar temin edebilmek için hususi hayatımızda teşebbüsü şahsîyi, umumî hayatımızda ademi merkeziyeti hâkim kılmak esastır. Büyük komşularımıza karşı dikkatli bir haricî politika takibi elzem görünüyor." Fransa ve İngiltere dostluğu Karadeniz havzasında, Rusya'nın aleyhimizdeki tecavüzkâr tasavvuratına en kavi bir mania teşkil edeceği gibi Balkanlarda da tek bir silâh patlamadan sulhun devamına en mükemmel bir zaman olacaktır."

"Meselenin iktisadî cihetine gelince; zarurî bazı islâhat için istikraza lüzum vardır ve başvurulacak yer yine Paris ve Londra'dır."

"İstanbulla Paris ve Londra kabineleri arasında ne kadar sa-

mimî bir muhadenet vücade getirirsek, vatanımızın ihtiyacı siyasiye ve iktisadiyesine o nisbette hizmet etmiş olacağız.” Diğer büyük devletlerle de dostça geçinmeyi kendimize hedef ittihaz etmeliyiz. Yalnız siyaseti hariciyemizin temel taşı daima Fransa ile İngiltere dostluğu olmalıdır.”

Kitabın son sayfalarında muhtelif fırkalar arasındaki rekabetlerde hakikî sebebin “kuvveti icraiye temellük olması” *çıkma yol* diye adlandırılmakta, “milletlerin vesaiti siyasiye ile kurtulacaklarını zannetmek *tehlike*” olarak gösterilmektedir. “Hayatı hususiyenin tekâmülünden doğmayan kanunların ölü doğmuş çocuklardan ne farkı olabilir?”

“*İki meslek*” adlı son kısım “herşeyden ziyade şahsiyeti tenmiye, takviye ve ilâya çalışmalıyız” neticesine vardıktan sonra şu cümlelerle nihayet buluyor: “Teali ve saadeti içtimaiye” yolunu keşfe çalışan bu mektuplarda, “başka bir yolun yolcusu olan Cemiyetimizin de iyiliği mutlak bir samimiyetle temenni ediliyor; “bize on yıllık bir düşman olan İttihat ve Terakkiye on beş yıllık bir dost gibi” cevap veriliyor. “Bir yolda yürümedikse de bir tehlikeye karşı, bir noktai müdafaadan yürümeğe başlamıştık. Biz bunu unutmuyor ve isbat etmek istiyoruz ki, dostlukla düşmanlık karşılaştığı zaman, akıbet dostluk zaferyap olur. Çünkü fitrat İlâhi bir kanunla daima en iyiye gidiyor, muttasıl, “ekmel” e doğru meylediyor.”

Paris, 8 Mart 1911

Kitabın başında Sabahaddin’in Meşrutiyetten önce Paris’ten gönderdiği bir mektubundan naklettiği şu satırları kitabın son cümlelerinden sonra okuyalım:

“Biz, yalnız tarzı idaremizin islâhını istemek, vatandaşlarımıza müphem bir ittihat teklif etmekle kalmıyoruz. Asıl tarzı maişetimizin islâhı lüzumunu anlatmak; birincideki fenalığın, ikincideki noksanlardan neş’et eylediğini göstermek; maddî manevî ataletimize karşı efkârı umumiyede kuvvetli bir aksülâmel hazırlamak istiyoruz. Bir Abdülhamid’i ortadan kaldırmakla hürriyet ve istiklâli şahsiyi hiçbir vakit temin edemeyiz. Sefaletlerimizin esbabı asliyesini keşf ile izalesi çaresine dört elle sarılmadıkça da bugünkü Abdülhamid’in yeri, hiçbir zaman boş kalmaz, o gider, yerine başkaları geçer.”

Sabahaddin 1328’de “Payitahtımız ve belki de mevcudiyetimi-

zin tehdit edildiği" bir zamanda Padişaha takdim ettiği bir arızada⁽¹⁴⁾ Hanedanı âli Osman'ı, askerle birlikte (ya zafer, ya ölüm) diyerek meydanı harbe yürümeğe davet ediyor. "Şevketpenahımız. Ne kadar feci olursa olsun itiraf edelim ki en büyük düşmanımız ne İtalya, ne Balkan, ne de Avrupa; fakat biz, doğrudan doğruya kendimiziz."

"Atalet ve merkezîyet mahvediyor." Hakikatın daima red ve inkâr edilmesinden şikâyetçi görünen Sabahaddin "ilmî olduğu kadar amelî de olan bu mesleki içtimainin tatbikine gidilseydi" içinde bulunulan feci vaziyete düşmiyecektik, kanaatindedir. Osmanlı Avrupasını feda etmek üzereyiz. "Son çareye sarılmadan, son fedakârlığı yapmadan bu vedaa katlanmıyalım."

Almanya'nın müttefiki olarak Umumî Harbe girdiğimiz sırada Paris'ten Padişaha gönderdiği bir arızada (6 İkciteşrin 1914) şu satırları okumaktayız: "Hey'eti vükelâya vuku bulan mütevali müracaatlerimin boşa gittiğini gördüğüm şu anda milletin menafî ve arzusu hilâfına olarak ilân edilmiş olan bir harbi tevkife zatî mülkânelerinin son bir gayretle teşebbüs buyurmalarını istirham ediyorum."

Sabahaddin'i en olgun çağında aksettiren yazıları son kitabı olan «Türkiye nasıl kurtulabilir?» adlı eserinde rastladığımız yazılardır. Neşredildiği vakit matbuatımızda derin aksisedalar yapan bu eser Meslek'in içtimai meselelerimize tatbik edildiği bir islâh lâyihası manzarasını gösteriyor. 1329'da yazılan eserin umumî harbin sonunda, 1334'te neşredilmesi tesirini bir kat daha arttırmıştır.

Kitap üç ayrı bölümde mütalea edilebilir. "Merkezi istinat" adını taşıyan ilk bölüm ilmî dayanakları ortaya koyacak, "teşekkülü içtimaimiz" adlı ikinci bölüm içinde bulunulan içtimai hali tahlil edecek son bölümde "meslek programı" da denilen "Yeni istikamet" "Hayatı umumiye ıslahatı - Hayatı hususiye ıslahatı" başlıkları altında bir evvelki bölümde müşahede ve tahlili yapılan içtimai hale veçhe gösterilecektir.

"Merkezi istinat"

İstibdat karşısında doğan iki cereyandan biri umumi nazariye ve indi kanaatlerden hareket ettiği halde diğeri ilmi tahliller ve içtimai kanunlardan hareket etmek istiyordu. «İttihat ve Terakki zih-

niyeti» diyebileceğimiz birinci cereyan Abdülhamidin ortadan kalkmasıyla herşeyin düzeleceğine kanidir. İkinci cereyan ise “istibdadı siyasiyemizin doğrudan doğruya hayatı içtimaiyemizin zaafından ileri geldiği” ni müdafaa ediyor.

1 — İlmi içtima — (science sociale)

“Mücerret ve tahayyülâtla meşbu bir felsefei içtimaî teşkil eden sosyoloji yahut ilmi içtimaî” yanında “hikmet ve kimya kadar müsbet bir fen halini alan ilmi içtima” yer alır. “Ulûmu hazıra usulü müşahede ve tecrübeden doğuyor.” İlmi içtima müşahedeye istinat eder, tahlillere girişir. Bunu tasnif ve terkip eder.

“İlmi içtimaî namiyle çıkan neşriyatta ne esasî bir tahlil var, ne de velûd bir takip. Esasi bir tahlil yok; çünkü hukuk, iktisat, ah-lâk gibi tezahüratı içtimaiye, teşkilâtı içtimaiyeye göre değişir bir takım haller. Demek ki bunlar teşekkülü içtimaiyi değil, bil’akis teşekkülü içtimai bunları vücade getiriyor.” Sosyolojiler yanlış yoldadırlar. Bunlar “olsa olsa müphem ve büsbütün akim bir felsefei içtimai teşkil edebilirler.”

İlmi içtima ‘tarihi tabiiye’ yi kendisine nümune ittihaz ediyor denebilir. “İlk tuluunu üç büyük dehaya: Le Play, Henri de Tourville, E. Demolins’e medyun olan ilmi içtima” basitten mürekkebe doğru giden bir metod kullanıyor. Bu ilim muhtelif “sunufu içtimaiyeye ait vücade getirdiği tavsifi hususi (monografi) lerle” teessüs etmiştir.

Tabii ilimlerde tasnifin temin ettiği faydalar malûmdur. Tasnifi içtimaî de büyük faydalar temin etmekten geri kalmıyor. “İlmi içtima sayesinde de bizzat görmediğimiz, tanımadığımız bir memleketin tecemmü veya infiradi teşekküllerden hangisine mensup olduğu bilince gözümüzün önüne derhal hututu esasiyesi itibariyle muayyen bir tarzı maişet, bir takım evsafı esasiye geliyor.”

Tabiatta bir şekilden diğerine geçmek muhal olduğu halde bir teşekkülü içtimaiden diğer bir teşekkülü içtimaiye geçilebilir. İlimde hiçbir şeyin tesadüfe tabi olmadığını, her hadisenin kendisine tekaddüm eden başka bir hadiseden, yani her neticenin bir sebepten doğduğunu görüyoruz. İnsanlığı idare eden bir takım kavanini mahsusanın da mevcudiyetini kabul etmek zaruridir. İlmi içtima yardımıyla içtimai hayatın muğlak ve muzlim mesailini aydınlatmak

kabildir.” Temenni edelim ki vatanımız, istiklâli siyasîsini kaybetmeden evvel bu keskin ziyayı irşattan tamamen müstefit olabilsin.”

2 — Mesleki içtimaî.

İlmi içtima'ı mesaili içtimaiyemize tatbikten *meslek* doğmuştur. Terkibin tahlili takip etmesi zaruridir. “Halbuki şimdiye kadar tanzim edilen ve el'an edilmekte bulunan ıslahat proje ve programları ilmi tahlillerden çıkma amelî bir terkip değil, fakat indî ve büsbütün sathi bir noktaî nazar mahsulü.”

Önce, cemiyetin teşekkülü içtimaîsini tanımalıdır. Tanzimat devrinden beri çoğalan ıslahatçılarımız tarafından “Yalnız, şartı terakki olarak hürriyet, meşrutiyet, maarif ,ahlâk ve nihayet Garplılaşıma lüzumu daima ileri sürülüyordu ve el'an sürülmede.”

Bütün çabalamalar boşuna oldu. Çünkü “teşkilâtı içtimaiye zikrettiğimiz tezahüratı muhtelifeden çıkmıyor; bil'akis bunlar müsabet veya menfi tarzda teşkilâtı içtimaiyemizden çıkıyor.”

İdare şekilleri bizi aldatmasın. İki meşrutî hükûmetin birbirinin aynı olduğunu zannetmiyelim. Kanunlar, yahut hükûmet şekillerinin tebeddülü esaslı bir şey ifade etmekten uzaktır. Lâzım gelir ki bu tebeddül cemiyetin teşekkülüyle alâkalı olsun.” Kavmiyet ve şekli hükûmetin başkalığına rağmen aynı teşekkül her yerde aynı neticeyi veriyor. “Bu hüküm herhangi bir içtimaî hadise için de doğrudur.” Dün nasıl kanunuesasi ve meşrutiyeti kabul edivermekle memleket kurtarılır iddiasında bulunuyor idiysek bugün de bütün felâketlerimiz cehildenmiş ve binaenaleyh islâhatta esas ahalimizi tenvir etmek, ensali atiyeyi münevver müfekkirlerele tehz edecek bir terbiyeye mazhar etmekmiş kanaatini taşıyoruz.” “Fikrî inkişaf izmihlâli durduramaz. Tefevvuku fikri, tefevvuku içtimaiyi temin edemez; tekâmülü içtimainin amili esasîsi maarif değildir.”

“Teşekkülü tecemmüide ekseriyetle kanunlar gibi maarif te bir gaye telâkki edildiği halde teşekkülü infiradide bil'akis bir vasıta oluyor.”

“Teşekkülü infiradı istidlâl ve teali-i şahsiye doğru kat'i bir hareket tersim etmede. İstiklâli şahsiyi hakim kılan bu cereyan faal bir sa'yi maddiden doğuyor. Mensubunu istihsalden ziyade istihlâke meylettiren teşekkül-ü tecemmüî şahsiyet ve kabiliyeti içtimaiyenin inkişafına manidir. Bu sebeple noktaî istinatlarını şahsiyetleri hari-

cinde arayan insanlardan mürekkep atıl bir cemiyet meydana getiriyor. Teşekkülü infiradî ise teşebbüsü şahsî ile faal bir istihsal tevhit ederek kabiliyeti içtimaiyenin inkişafını hazırlıyor, ferdi toprağa, sonra da diğer istihsal sahalarına bağlıyor. Cereyanı infiradî inkişaf fikrinden değil, bir istimarı ziraiden münferiden başlayan, teşebbüsü şahsî ve temellükü hususiye halkeden bir tarzı mahsusu istimardan doğuyor. Şu noktaya da çok dikkat etmek lâzım: manîi terakki olan dinimiz değil, teşekkülü içtimaimizdir. Ahlâk ta teşekkülün nev'ine göre ya tekâmül yahut tedenniye tabidir. Görülüyor ki her meselede müvellidi asli teşekkülü içtimai.

Mühim bir nokta: bir teşekkülden diğerine nasıl geçilebilir? İlmi içtima sayesinde bu ana kadar iradei beşeriye haricinde husule gelen bir içtimai istihaleyi bundan böyle beşer iradesiyle de vücudada getirmek imkânını idrak ediyoruz. İşte, "mesleki içtimai" Türkiyenin nasıl kurtarılabileceğini, kurtulması için takibine mecbur olduğu en salim ve en velûd istikametleri tesbit ediyor.

"Teşekkülü içtimaimiz"

Mütefekkirlerimiz nazaran mes'eleyi içtimaiyemiz sadece bir maarif meselesinden ibarettir. Bunlarca Garbın tefevvuku bir tefevvuku fikri, haleti içtimaiyemiz de cehil mahsulü telâkki edilir.

Hadisatı içtimaiye bir ilmi usul ile tahlil edilerek aralarındaki münasebetler anlaşılmadan, ilmi içtima'nın keşfiyatından istifade edilmeden ıslahat için bir istikameti esasiye bulamk mümkün değildir.

1 — Fikrî kültür ve içtimai hal.

Fikri inkişaf ve kabiliyete muayyen bir istikamet veren ancak hayatı içtimaiyenin şeraitidir. Teşkilâtı içtimaiyi vücade getiren de "sayzeminî" dir. Bunun içindir ki fikrî inkişaf maddî sayın doğrudan doğruya ve dolayısıyla tesiri görülür. Kolay bir sayın bıraktığı boş zamanlar tahayyüle, istiğraka, mücerredat üzerine düşünmeğe istidat verir. Tarihten alınan misallerde de görüleceği gibi fikrî kültürün inkişafı yani tefevvuku fikrî tefevvuku içtimaiden ayrılıyor ve onun zaruri bir tezahürü olmuyor.

Muhiti içtimaiyemizi teşekkülü infiradi istikametinde tadil ve ıslaha çalışmalıyız.

2 — Mekteplerimizin teşekkülü içtimaimizle münasebeti.

"Köylü ve şehirli ailelerimiz çocuklarına hayatlarını kazanabil-

mek kudretini veremiyor. Aile ve devlet bir istinat noktası olarak kalıyor. Bütün tecemmüi cemiyetlerde olduğu gibi bizde de resmi memuriyetler itibarda. Fazla olarak menafii umumiyenin idaresi bunu elde bulunduranlar için medarı maişet oluyor. Tanzimattan sonra şekillenen bir memur nümunesinden bahsedilebilir.

Köylerde bilhassa görenek hakim. Ziraat umumiyetle aile ihtiyacı için yapıldığından okuyup yazmak lüzumu hissedilmiyor. Memleketimizde "ziraat geri, çünkü çiftçi cahil" sözü birşey izah etmez. Ziraatin terakkisi için asıl muhtaç olunan şey zirai müstamereler, zirai patronlardır. Bu işi hayatı umumiye adamlarından hiçbirisi ifa edemez. Bu sebeptendir ki hayatı hususiyemiz islâhatı infiradî terbiye ile mücehhez bir sınıfı müstamirin yetiştirilmesine istinat ediyor. Türkiyenin istikbali içtimaiî memuriyet namzedi olan münevverlerin çoğalmasına değil, mesai-i iistihsaliyeyi teşebbüsleriyle terakkiye sevk ederek muhiti içtimaîmizi tahavvüle uğratacak amillerin yetişmesine bağlı."

3 — Hayatı umumiye teşkilâtı.

İnfiradî memleketlerde, farklı ünvanlar ve hükûmet şekilleri altında hayatı umumiyenin hep mümasıl esaslar üzerine müesses olduğu görülür. Hayatı umumiye hakiki bir terakki teşkil edecek usul ademi merkezîyettir. Ademi merkezîyet, yani ahalinin kendini idare etmesi, infiradî cemiyetlerin hayatı umumiyesini tecelli ettiren bir hadise, Merkezîyetçilik ise tecemmüî zihniyetlerde vücut bulan akim bir nazariyedir. Ademi merkezîyet işlerin hususiyetine göre kuvayı umumiyenin tefriki yani her muayyen mes'uliyete bir selâhiyetin tekabül etmesidir. Tanzimatın yaptığı herşey teşekkülü tecemmüünün umumi hayat üzerindeki tahakkümünü gösterir. Hayatı umumiye islâhatını da 'teşekkül meselesi' dahilinde ele almalıdır.

"Yeni istikamet" — (Meslek programı)

Hayatı umumiye islâhatı.

Takibi lâzım gelen istikamet-ademi merkezîyette tecelli eden yeni idareye intikal.

1 — Hükûmatı mahalliye.

"Her muayyen işe mukabil selâhiyetli ve binaenaleyh mes'ul bir idare heyeti vücade getirmek lâzımdır. Bu ise, mesalihi umumiyenin ayrılması, işlerin idaresi en muvafık mahalde bulunan, en ehil olan

hey'etler tarafından kâfi selâhiyet ve lâzım vesaitle ayrı deruhte olunması demektir. Hükûmatı mahalliyeye memurunun teşkilinde sabit kuvayı mahalliyeye doğru bir yol tutulmalıdır. İdareye mesaili müstahsiliye ile yükselenler hassaten iştirak ettirilmelidir. Seçimde veya tayinde bu esas nazarı dikkate alınmalıdır. Merkezden gönderilmesi icap eden erkânı idareye gelince; bunlar kendilerine tevdi edilen işi yapabilir insanlar olmalı, mevkilerinin sık sık değiştirilmemesi kaide haline getirilmelidir.

3 — Temellük meselesinin içtimaî hal yolu, faal bir say ile temellükü müşterekeden temellükü şahsiye geçmektir.

3 — Serveti memleketin işletilmesi ve nafia.

Şahsi teşebbüslerin inkişafı karşısında kuvayı umumiye müsait bir vaziyet almak lâzımdır. Kuvayı umumiye teşebbüsü şahsiyi himaye etmelidir.

4— Tahsil ve mektepler.

Tahsil zamanının ihtiyaçlarına cevap verebilmek için şahsiyetin inkişafını temin edecek faal bir terbiyenin yardımcısı olmalıdır. Mektepler, devletin teşkilâtı idaresinden bir cüz'ü olmak yerine ailelerin mesai hayatının yardımcıları halini almalıdır. Mekâtibi umumiyenin tesis ve idaresi hükûmatı mahalliyeye tevdi edilmelidir.

5 — Maliye.

Her vilâyetin bir bütçesi olmalıdır.

6 — Hey'eti tanzimiye.

Mesalihi umumiye mahalli ihtiyaçlara göre başka başka şekiller almalıdır. Umumi bir kanunla vilâyet idaresi tensik edilemez. Tabii ve içtimai şerait göz önünde tutularak vilâyetler mıntakalara ayrılmalı, her mıntaka için bir hey'eti tanzimiye vücade getirilmelidir. Tecrübeli İngiliz ricalinden bazıları bu hey'etlerin riyasetinde bulundurulmalıdır.

“Hayatı hususiye islâhatı”

Teşekkülü tecemmuîden, teşekkülü infiradiye geçmek. Bu nun için terbiyei milliyeyi istihlâk, atalet ve esaretten istihsal, teşebbüs ve hürriyete tevcih için yegâne çare infiradî ailelerin teşkiline kadir kız ve erkekler yetiştirmek.

İngiliz mekteplerinden mülhem olarak memleketimizde kız ve erkekler için ayrı ayrı vücade getirilecek terbiye müesseselerine o

mekteplerden ehil mürebbi ve mürebbiye aileler celbedilmelidir. Anglo-Sakson terbiye muhitinden, aile ve çiftlik gibi tesisatından istifade edilmelidir. İnfiradî ailelerin meydana gelişinden sonra topraklarımızın yeni ve hakiki bir fethi başlayacaktır.

Şimdi, kitabın son cümlelerini okuyoruz:

“Asırlardan beri vesaiti idariye ve siyasiye ile bir türlü “halline muvaffak olamayarak bugün izmihlâli kat’i ile kapanacak “bir facia halinde yaşadığımız bekayı mevcudiyetimiz mes’elesi “lehimize ve tekmil beşeriyetin lehine olarak ancak bu suretle hal edilebilir.”

İstanbul, 1329.

V — T e f s i r l e r i .

Muasırı olduğumuz bir mütefekkir ve aksiyon adamının tesirleri üzerinde konuşmanın kolay olmayacağını takdir etmiyor değiliz. Hakiki hükmü zamandan beklemek lâzımsa da tarihimizin son yarım asrı içinde Sabahaddine bağlanabilecek türlü tesir sahalarının mevcudiyetini görmemek için bir çok şeyleri bilmemek veya inkâr etmek icap eder.

Kısa hatlarla ve kabataslak olarak şu tesirlerden bahsedilebilir:

Siyasi sahada — Jeunes-Turcs teşekkülleri içinde yer alan Sabahaddin muhalifler arasında tesis etmeğe çalıştığı işbirliğiyle Abdülhamit istibdadının yıkılması üzerinde ne dereceye kadar müessir olduğu üzerinde durulacak noktalardandır. Tarihçilerden cevap bekleyen bu noktayı işaretle iktifa ederek Sabahaddine nisbeti üzerinde durulan Ahrar fırkasına geçiyorum. 324 yılı eylülünde İstanbulda teşekkül eden Osmanlı Ahrar fırkası⁽¹⁾ “İnsanlar hür ve hukuku beşer noktainazarından müsavi olarak doğduklarından” hareketle “tevsii mezuniyet ve tefriki vezaif usulünün vaz’ını istemekte ve meb’us intihabı ve memuriyetlere tayinde “cinsü mezhep tefrik edilmeyerek, anasırı Osmaniye’nin adilâne bir surette bu hakka nailiyetleri hususunda itina edileceğini bildirmektedir.⁽²⁾

Ahrar fırkasının Sabahaddin tarafından müdafaası yapılan siyasi kanaatleri benimsediği görülmektedir.

Büyük Millet Meclisinin 18 eylül 337 tarihli içtimaında İcra vekilleri hey’etinin çalışma programı olarak okunan beyannamenin vilâyetlerle alâkalı kısmında sarîh olarak ademi merkeziyet’in mü-

dafaa edildiği görülmektedir.(3) Vilâyetin “muhtariyeti tamme” ’yi haiz olduğu, bütün vilâyet umurunun tanziminin vilâyet meclislerinin salâhiyetleri dahilinde bulunduğu söylenilen bu beyanname-nin hazırlanmasında mazbata muharriri olan Burdur meb’usu Soy-sallioğlu İsmail Suphi büyük rol oynamıştır.

Fikir sahasında — Science sociale mektebi memleketin fikir muhitlerinde tanılarak Anglo-Sakson aleminde neşriyata, kitap ve makale tercümelerine girişildiği görülmektedir. P. Descamps’ın ‘Prens Sabahaddine borçlu’ olduğunu söylediği bir içtimaiî tetkik te bu tesire doğrudan doğruya bir misal olarak gösterilebilir.

Yapılan tercümeler mahdud müelliflere inhisar ettirilmişse de bu kadarının bile sosyoloji kütüphanemiz için bir kazanç olduğu muhakkaktır.

Kitap ve broşür şeklinde yapılan tercümeler:

—Yeni mektepte — (E. Demolins - mütercimi: Nafi Atuf.

Edirne, Yode Razon matbaası 1328, sf. 32.

— Yollar

Aslı içtimaiyi yol nasıl vücade getirir? — (E. Demolins - Mütercimi: A. Sanih, Muktetifi: S. Lûtfi. Dersaadet, Mahmut bey matbaası 1329, sf. 28 - 599.

— Anglo-Saksonların esbabı faikiyeti nedir? — (E. Demolins - Mütercimleri: A. Fuat, A. Naci. Dersaadet, Arakas matbaası 1330, sf. 393.

— Mevkii iktidar — (E. Demolins - Mütercimleri A. M. N. Dersaadet, Şems matbaası, 1330, sf. 297.

Mecmualarda yapılan tercümeler:

Terakki’de E. Demolins’in “Hakimiyeti ele geçirmekte menfaat var mı? adlı eserinden fasıllar tercüme edilmiştir. Say ve tettebbü mecmuasında yine E. Demolins’den “Yeni mektep, hocaları, programları” adlı bir makale serisi ile, P. Descamps’ın “İngiliz mekteplerinde terbiye” adlı tetkikinden ‘İngilterede muhiti içtimaiînin hususiyetine göre mekteplerin tasnifi, adlı bir makale bulunmaktadır. Muallimler mecmuasında “Anglo-Saksonların faikiyeti içtimaiyesi nedendir?” adlı kitaptan ‘Üç terbiye’ kısmının tercümesiyle karşılaşıyoruz. Mesleki içtimai mecmuasında E. Demolins’den “İlmi içtima” adlı bir tercüme yer alıyor.

Bu tercümelerden memleketimizde tarihi ve içtimai araştırma-

lar yapanlarca faydalanılmış, içtimai hadiselerle yapılan tatbikler ve anketlerle hakikî sosyoloji anlayışına doğru bir çıkış açılmıştır.

Aksiyon sahasında — Bu başlık altında zikredeceğimiz reel hadise “Nesli cedit kulübü”dür. Kulübün 324 tarihli nizamnamesinden öğrendiğimize göre(4) İstanbulda Nesli Cedit namile bir kulüp teşkil ve tesis edilmiştir. Takibi istenilen gaye: hayatı hususiyede kavri bir teşebbüsü şahsi, hayatı umumiyede ihtiyacı memlekete kâfi bir tevsii mezuniyet (madde3) Kültür faaliyetlerine büyük bir yer vermek isteyen kulübe “bilâ tefriki cinsü mezhep tab’ayi Osmani-yeden” herkes, nizamname hükümlerince, girebilecektir. Şehzadebaşında faaliyete başlayan kulübün devam faaliyeti hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.

M. Ali Şevki mütareke yıllarında “Meslek-i - içtimai” Cemiyetine ve bunun organı olmak aynı addaki dergiyi kurmuş, etraflı monografik tetkiklere başlamıştı. Fakat hastalığı bu esaslı teşebbüsü yarıda bıraktı.

VI — Faaliyetini durduran engeller.

Prens Sabahaddin esaslı bir ilmi tettebbüse istinat eden mesleki içtimai’sinde niçin muvaffak olamadı? Bu muvaffakiyetsizliğin sebebi kanaatimizce, şu noktalardadır: İmparatorluğun bünyesi, İmparatorluk olarak devam edebilmek için en elverişli fikirleri muhakkak ki Sabahaddinde buluyordu. Fakat Gülhane hattındanberi devam edegelen idarei maslahat zihniyeti, bütün iddia ve vaadlerin hilâfına İmparatorluk anasırı arasında nefret ve geçimsizlikleri devam ettiriyordu. Milliyet fikirlerinin İmparatorluk dışında müstakil hükümlere imkân vermeğe başlaması Sabahaddin’in fikirlerinin yediği ilk darbe oldu.

İttihat ve Terakkiciler, kendilerine en büyük rakip olarak Sabahaddini görerek onu efkârı umumiye nazarında kötülemekten geri durmadılar. Fikirlerini tahrif ederek Türkleri Sabahaddin aleyhinde kışkırttılar. “Muhالیflerin esrarı”(1) adlı kitaba bir göz atmak ne kadar sistemli hareket edildiğini göstermeğe yeter. Harp sonunda Osmanlı hanedanının içine düştüğü zillet, evvelce prestijinin büyük kısmını hanedan mensubu olmaktan alan Sabahaddin’in vaziyetini çok sarsmış olsa gerektir .

Sabahaddin’in mizacı hakkında hiçbir şey bilmediğimiz için

psikolojik izahlara girişecek değiliz. Şu kadarını ilâve edelim ki Sabahaddin XIX .asrın ikinci yarısında faaliyet gösterebilecek bir şekilde dünyaya gelmiş olsaydı muvaffakiyet payı muhakkak ki başka şekilde tecelli edecekti.

VII — Yaşayan tarafları

Sabahaddin fikirleri arasında üzerinde ısrarla durulan bazı noktalar hakkında bugün de hal çaresi aramaktadır. Bunlardan bir kaçını isim olarak zikretmeyi yeter görüyoruz:

- a) Aile
- b) Mektep ve terbiye
- c) Toprak meselesi
- ç) Bürokrasi
- d) Memur rejimi.

Sabahaddin Anglo-Sakson sistemlerinde gerçekleşmesini istediği Türk mektepleri rüyası, bazı sakat ve kusurlu taraflarına rağmen, Köy Enstitüleri halinde gerçekleşmiştir denilebilir.

VIII — Devamcıları

Türkiyede ilk defa Sabahaddin tarafından temsil edilen Le Play mektebi (Bak - Ziyaettin F. Fındıkoğlu, İŞ mecmuası, sayı 3 - 4) daha sonraları bazı mecmualar tarafından benimsenilerek devam ettirildi. Umumiyetle Sabahaddinden hareket edildiğini gösteren işaretlere rastladığımız "Science sociale" ci mecmualardan ilki 326 sıralarında Edirne'de neşredilen *Say ve Tettebbü mecmuası*'dır. Nafi Atuf, A. Sanih ve M. Rüşti'nün telif ve tercüme makaleleri merkezi siklet olarak mektep meselesini ele almış bulunmaktadır.

33 - 35'de intişara başlayan *Müşahede mecmuası* Faik Şemseddin'in kalemiyle Sabahaddini devam ettiriyor. Gençliğin terbiyesinden başlanılarak bir çok içtimai meselelere temas edilmektedir. "Memleket tamire, vatan hadisatı içtimaiyesini müşahede ve tahlile şiddetle muhtaçtır. Bunlardan bahsedemiyen, bu vazifeyi ifaya muktedir olamayan 'içtimai' bir mecmua mefluçtur." kanaatini güden Müşahede, bir taraftan Türkiye'de talâk meselesi etrafında anket açarken diğer taraftan Durkheim'i tenkit etmekten ve Sabahaddini tanımaktan geri kalmıyor.

335'te *Mesleki içtimai mecmuası* evvelkilere katılıyor. Mehmet

Ali Şevki ve Ömer Adil'in ilk plânda yer aldıkları bu mecmua gayet ağır başlı neşriyatıyla nazarı dikkati celbetmektedir. Altıncı sayısında Sabahaddin'in "Vıcdanı milliye" adlı makalesiyle karşılaşırız.

Mecmuanın gayeleri şöylece ifade ediliyor:

(Muhiti fikrimizi ilmi içtima tetebbüüne kazanmak. memleketimizin haritai içtimaisini vücuda getirerek mahallî tetkikler yapmak. İlmi içtima'ı mes'eleyi içtimaiyemize tatbik ederek hayatı hususiye ve umumiyeimizin tanzimi yollarını tesbite muvaffak olan Mesleki içtimainin tatbikat çığrında yürümek. Bu sahalardaki teşebbüslerin faaliyetini tevhid etmek.)

Beynelmilel ilmi münasebetlere girişen Mesleki içtimaî mecmuasında neşrettiği makaleler ve daha sonraki kıymetli neşriyatıyla Mehmet Ali Şevki, Sabahaddin Mektebinin en büyük mümessili olarak görülmektedir.

Netice

Türk tefekkürü, içtimai münasebetleri bir müşahede ve tetkik mevzuu yapmak bakımından Sabahaddin'in yolundadır. Devamcılarının ve buna ilâve olarak muhtelif araştırmacılar tarafından yapılan monografilerin Memleketi tanımak bakımından oynadığı büyük rol küçümsenemez. Monografik tetkikler bir organizasyona bağlandığı gün, "içtimaî mesele" nin hal tarzı yarıyariya kolaylaşacaktır.

Sabahaddin Mektebi Türk tefekkürünün emrine objektif bir metot vermekle tarihi vazifesini tamamlamıştır. Genç nesiller Memlekete giden yolun, fikirle aksiyonun bağdaştığı mıntakanın bu çığırdan geçtiğini duydukları nisbette üzerlerine düşen vazifeyi daha büyük bir başarı ile ifa edilebileceklerdir.

Monografi metodunu memleket meselelerine salâhiyetle tatbik eden H. Ziya Ülken'in İnsan'daki bir makalesinde de dediği gibi:

"..içtimaiyatı verimli ve müsbet sahasına sokabilmek için en esaslı nokta memleketi tanıma yolunda yapılan araştırmalar olacaktır. Doktrin münakaşaları ve garbe ait tetkikler şüphesiz bu müsbet araştırmaların yolunu hiç şaşırtmıyacak, hatta aydınlatacaktır."

NOTLAR :

— I —

- (1) G. Dorys — Abdül-Hamid intime. Paris, 1901 (deuxième édition) sf. 271.
- (2) İ. M. Kemal İnal — Son asır Türk şairleri. İstanbul, 1930, cüz I, sf. 55.
- (3) J. Denais — La Turquie nouvelle et l'ancien régime. Paris, 1909, sf. 42.
- (4) Osmanlı gazetesi. No. 54.
- (5) Osmanlı gazetesi. No. 51.
- (6) P. Fesch-Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid. Paris, (t. s.) sf. 360.
- (7) Osmanlı gazetesi. No. 100.
- (8) Resimli Ay — Yıl 7, sayı 2, sf. 7.
- (9) Osmanlı gazetesi. No. 66.
- (10) İ. M. K. İnal — Son asır Türk şairleri. sf. 58.
- (11) J. Denais — La Turquie nouvelle.. Sf. 90; P. Fesch-Constantinople.. Sf. 358.

— II —

- (1) La Turquie nouvelle et.. Sf. 76 (not)
- (2) Son asır Türk şairleri. Sf. 62.
- (3) Sabah gazetesi — No. 6806, Sf. 1, Sütun 4.
- (4) P. Fesch — Les Jeunes — Turcs. Paris (t. s.) Sf. 56.
- (5) La Turquie nouvelle.. Sf. 76.
- (6) Constantinople aux.. Sf. 378.
- (7) Sabahaddine — Les Turcs et le Progrès — La Reuve. C. LVIII. Sf. 433.
- (8) Sabahaddin — İttihat ve Terakki cemiyetine açık mektuplar: — Mesleğimiz hakkında üçüncü ve son bir izah — İstanbul 327, Sf. 79.
- (9) Paul Descamps — La sociologie expérimentale. Paris, 1933, Sf. XXVII.
- (10) İkdâm gazetesi — No. 5127, Sf. 1. (A. Kemal'in "Sabahaddin Beyefendi" adlı makalesi)
- (11) İstihat (İçtihat) — No. 128, Sf. 2765.
- (12) J. Denais — La Turquie nouvelle.. Sf. 76.

— III —

- (1) Les Jeunes — Turcs — Sf. 56.
- (2) Osmanlı gazetesi No: 101.
- (3) Constantinople aux.. Sf. 364.
- (4) Avnı eser. Sf. 367.
- (5) Mehmet Sabahaddin - Ahmet Lütfullah — Umum Osmanlı vatandaşları-mıza beyanname. Mısır - Elkahire (t. s.) Sf. 15.

— IV —

- (1) Tanin No. 35. "Ademi merkeziyet"
- (2) İkdâm, No. 5130. "Teşebbüsü şahsi, tevsii mezuniyet, ademi merkeziyet."

- (3) Tanin, No. 40. Müştak — "Bir muhavere".
- (4) Sabah, No. 6818, 6819 — "Selânikli Tefrik — Mehmet Sabahaddin Beyefendinin konferansları".
- (5) Tanin, 6 Eylül 324.
- (6) Sabahaddin — "Bir izah" — İkdâm, No. 5173; "Teşebbüsü şahsi", 5174.
- (7) M. Sabahaddin — "Teşebbüsü şahsi ve tevsii mezuniyet hakkında bir izah" — Dersaadet — Matbaai kütüphanesi cihân, 324. Sf. 20.
- (8) Tanin, No. 129, 26 Teşrinisani 324.
- (9) Sabahaddin — "Teşebbüsü şahsi ve ademi merkezîyet hakkında ikinci bir izah" — İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 324. Sf. 5.
- (10) Tanin, No. 217, 24 Şubat 324.
- (11) İkdâm, No. 5352, 6 Nisan 325. "Sultanzade Sabahaddin Beyefendinin Osmanlı askerine hitaben açık mektupları".
- (12) Sabahaddin — "İttihat ve Terakki Cemiyetine açık mektuplar: Mesleğimiz hakkında üçüncü ve son bir izah" — İstanbul, Mahmut Bey matbaası, 327, Sf. 44.
- (13) İkdâm, No. 5360, 16 Nisan 325.
- (14) Sabahaddin — "27 Teşrinievvel 328 tarihiyle huzuru muallayı Padişahiye takdim edilen açık bir arıza" Sf. 8.
- (15) Sabahaddin — "Türkiye nasıl kurtarılabilir? Mesleki içtimai ve programı" — Kitaphanei Hilmi. 1334, Sf. 104.

— V —

- (1) Osmanlı ahrar fırkası nizamnamei dahili ve programı. İstanbul, 1324
- (2) Osmanlı ahrar fırkası programı — İstanbul, 324. Madde 9, 14.
- (3) Samet Ağaoğlu — Kuvayı Milliye ruhu. İstanbul, 1944. Sf. 64, 76, 82, 86, 253.
- (4) Nesli cedit kulübü nizamnamesi — Dersaadet. 324. Madde 1, 3, 4, 5.

— VI —

- (1) Fethi — "Muhâliflerin esrarı" — İstanbul, 1332. Sf. 47.

Yazan: M. Cavid TÛTENGİL